

‘Eenheid door Verscheidenheid’

Een onderzoek naar de democratische idealen van de beweging

Eenheid door Democratie in de jaren 1935-1940

Masterscriptie Geschiedenis en Actualiteit

Begeleider: Dr. J.J. Zurné

Student: Jos van Limbeek (s4399250)

Inleverdatum: 15 augustus 2019

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
Status Quaestionis.....	5
Bronnen en Methodiek	12
Onderzoeksopzet.....	14
Hoofdstuk 1: contextualisatie van een beweging in crisistijd (1935-1940).....	15
Hoofdstuk 2: ‘Vrijheid is een menselijke strijd, dictatuur eischt dierlijke onderworpenheid’: over het belang van vrijheid binnen Eenheid door Democratie.....	21
Hoofdstuk 3: ‘Een diep besef van verbonden zijn in eenzelfde gezindheid’: volkseenheid als kernconcept binnen Eenheid door Democratie.	28
Hoofdstuk 4: ‘Wij verdoezelen geen verschillen, we voegen ze samen tot een koor’: hervormingsdrang en hervormingen binnen Eenheid door Democratie.....	35
Conclusie	44
Bibliografie.....	47
Primair Bronmateriaal.....	47
Secundaire Literatuur.....	47
Illustratieverantwoording	50

Inleiding

De jaren dertig in Nederland stonden in het teken van crises. De Beurskrach van 1929 was een enorme klap geweest voor de gehele Westerse wereld en hoewel Nederland hier niet direct bij betrokken was, waren de gevolgen hier evenzeer duidelijk te bemerken. Het aanhouden van de Gouden Standaard¹ leidde tot verpaupering en misnoegen onder de bevolking, hetgeen zich uitte in sterke kritiek op de democratie als staatsvorm en de opkomst van het rechtsextremisme.² In navolging van Duitsland, waar onder leiding van Adolf Hitler al in 1920 de Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij (NSDAP) was opgericht, werd in Nederland op 14 december 1931 een vergelijkbare organisatie gevormd: de Nationaalsocialistische Bond, kortweg de NSB. In de jaren die daarop volgden groeide de NSB exponentieel, met op 1 januari 1936 52.000 leden. Schokkender was nog wel de verkiezingsoverwinning die de partij wist te boeken bij de Provinciale Statenverkiezingen van het jaar daarvoor: daar wist zij ruim 294.000 stemmen binnen te slepen, wat gelijk stond aan 7,94% van het totaal aantal stemmen.³

In reactie op zowel dit groeiend fascisme als wat in de publieke opinie werd beschreven als een trage en inspiratieloze manier waarop de Nederlandse regering het land leidde, groeide in Nederland de discussie omtrent het democratisch staatsbestel sterk. In zekere zin was dergelijke kritiek niet nieuw; integendeel, zij had hier al zeker sinds het einde van de Eerste Wereldoorlog steeds meer voet aan wal gekregen. Toch trad, naarmate het Interbellum vorderde, een belangrijke verschuiving plaats binnen deze discussie: in de jaren twintig ging de discussie zelden over het feit of democratie de juiste staatsvorm was. Zij werd als een vanzelfsprekendheid beschouwd. In de jaren dertig werd deze vraag wel gesteld. De volkswil nam daar een speciale plaats bij in, omdat het landsbestuur een weerspiegeling van het volk moest zijn.⁴

Door middel van een ingezonden brief in het *Algemeen Handelsblad* deed ene J.J.P. van Zuylen op 21 april 1935 een poging deze volkswil aan te wakkeren. ‘Wanneer een huis in brand staat (...)’, meende Van Zuylen immers, ‘pleegt men een oogenblik alle verschil van opvatting te laten voor wat het is, en samen de handen ineen (...) [te slaan] om den brand te blussen.’ Die

¹ Een muntstelsel waarbij de waarde van de munt afhankelijk was van een vast gewicht aan goud. Waar andere landen de Gouden Standaard al vroeg in de jaren dertig loslieten om deflatie te voorkomen, bleef Nederland haar gulden tot september 1936 koppelen aan goud. Om Nederlandse bedrijven te kunnen laten concurreren met die in andere landen, werd er onder leiding van toenmalig minister-president Hendrikus Colijn fors bezuinigd op onder meer de lonen van de arbeiders. Nederlandse producten werden echter als te duur beschouwd, waardoor het aantal werklozen fors toenam.

² Eric Hobsbawm, *Age of Extremes*, (Londen 1994), 86.

³ A.A. De Jonge, *Het nationaalsocialisme in Nederland*, 70-101.

⁴ R. Havenaar, *De NSB tussen nationalisme en 'volkse' solidariteit: De vooroorlogse ideologie van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland*, (Den Haag 1983), 23-24; Ismee Tames, *Oorlog voor onze gedachten: Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat, 1914-1918* (Hilversum 2006), 207-253.

brand kon alleen gedoofd worden door een organisatie die ‘onze culturele en geestelijke goederen tegen ieder, die deze willen aantasten [wil beschermen]’ en waarin de leden ‘niet zonder critiek willen staan tegenover de daden van hen, die aan onze maatschappij de leiding geven, maar die daarnaast, uit liefde voor ons Nederlandsche volk, onderlinge waardeering willen kweken voor het vele, wat er gedaan wordt.’⁵ Hoewel Van Zuylens rol hier zou stoppen (hij werd door medestanders als onbetrouwbaar bestempeld en buiten de deur gezet), leidde dit alles wel tot enkele belangrijke bijeenkomsten in mei 1935. Deze resulteerden uiteindelijk in de oprichting van de onpolitieke beweging *Eenheid door Democratie* (E.d.D) op 27 juni 1935.⁶ Om de mensen te kunnen bereiken bestond de beweging uit vele lokale afdelingen, waarin zij openbare vergaderingen en lezingen hielden. Daarnaast waren er later ook grote nationale demonstraties en was er een propagandablad. Dit was in grote mate een weerspiegeling van de strategieën van de NSB, die het veelal moest hebben massamanifestaties, propaganda en uiterlijk vertoon.⁷

Tot op heden wordt Eenheid door Democratie voornamelijk genoemd in studies die zich richten op de bestrijding van extremisten en antidemocraten binnen Nederland. Hierin wordt vooral benadrukt dat de beweging werd opgericht naar aanleiding van de verkiezingen in 1935 en dat zij zowel anticommunistisch als antifascistisch was.⁸ De plaats die het concept democratie innam binnen de partij is vooralsnog echter onduidelijk. Waartegen probeerde zij de democratie bijvoorbeeld te beschermen? Welke extremisten bestreed zij daarbij? En vooral: voor *welke* democratie zag zij zichzelf als wachter? Dat antwoorden op dergelijke vragen tot nog toe uitblijven is betreurenswaardig, aangezien zij niet alleen een inzicht kunnen bieden in de democratieopvatting van Eenheid door Democratie zelf, maar ook in die van de Nederlandse samenleving in de breedst maatschappelijke zin. Juist wanneer een gemeenschappelijke vijand wordt aangewezen – in dit geval voornamelijk het fascisme en communisme – komen kernwaarden immers nadrukkelijk naar voren in het publieke debat. Daarnaast biedt een dergelijke zienswijze de mogelijkheid om de idealen in de eigen tijd te duiden en om het debat onder democraten zelf over verschillende thema’s in kaart te brengen. Om deze vragen en kernthema’s nauwkeuriger te kunnen duiden, zullen eerst de status quaestionis en de methodiek behandeld worden, alvorens het onderzoek zelf.

⁵ M.D.R., ‘De verkiezingen en de eenheid van ons volk’, *Algemeen Handelsblad* (21 april 1935).

⁶ H. Zeldenrust, *Het bolwerk van de Nederlandse democratische gedachte: de geschiedenis van de Nederlandse Beweging voor Eenheid door democratie (1935-1940)*, (Onuitgegeven dissertatie 1985), 9-14.

⁷ F. Rovers, ‘Eenheid door democratie: een analyse van een burgerlijk-democratische volksbeweging in de jaren dertig’, *Utrechtse historische cahiers* 7:4 (1986), 13-24 en 41.

⁸ Voorbeelden hiervan zijn: P.J. Stoop, *Om het volvoeren van een christelijke staatkunde: de Anti-Revolutionaire Partij in het Interbellum*, (Hilversum 2001) en P. Kromdijk, *Eenheid in Verscheidenheid: Doorbraak in de Nederlandse Hervormde Kerk en de samenleving tijdens het interbellum*, (Amsterdam 2017).

De idee dat democratie een dynamisch begrip is heeft de afgelopen decennia enorm aan terrein gewonnen en tevens een belangrijke ontwikkeling doorgemaakt. Lange tijd is deze discussie voor de periode van het Interbellum op zowel Nederlands als Europees niveau louter beschreven vanuit het idee dat ‘de democratie’ als eenduidig begrip gebruikt kon worden. Opvallend daarbij in de historiografie zijn vooral de kenmerken die gebruikt werden om een bepaalde vorm of een bepaalde mate van democratie aan te duiden; zij lijken namelijk te suggereren dat er een strijd bestond tussen ‘de democratie’ en ‘de antidemocraten’.⁹ In Nederland is vooral de studie *Crisis en critiek der democratie* van de historicus A.A. de Jonge bepalend geweest voor deze tweedeling. In zijn werk introduceert hij de termen 'kleine' en 'grote' crisis, waarbij de eerste verwijst naar kritiek die gericht is op het *functioneren* van de democratie en de tweede op de democratie *zelf*.¹⁰

Het aanhouden van een dergelijke dichotomie en vaste definitie van democratie is echter zeer beteugelend, niet in de minste plaats omdat het voorbij gaat aan de invulling van het begrip ‘democratie’, welke kernconnotaties zij met zich meedroeg en hoe verscheidene democratische denkwijzen met elkaar in debat gingen. Eén van de eerste pogingen om hiermee te breken komt van de Schotse filosoof Walter Bryce Gallie. In zijn essay ‘Essentially Contested Concepts’ beargumenteert Gallie dat democratie een term is die altijd onderhevig is aan discussie en daarmee ook aan verandering. Democratie is een fluide begrip dat altijd in ontwikkeling is en op meerdere en soms conflicterende manieren gebruikt kan worden.¹¹

Onder redactie van de Turkse politieke wetenschapper Seyla Benhabib wordt hier in de bundel *Democracy and Difference* uit 1996 verder op ingegaan. De auteurs analyseren een verandering in kernonderwerpen in de democratische politieke arena. Zo spelen klassenverhoudingen en stemrecht nauwelijks meer een rol, maar ecologie en abortus wel. Het gevolg daarvan is dat in de verschillende artikelen gereflecteerd wordt op zowel oude als nieuwe definities van ‘democratie’.¹² Van belang daarbij is dat een nieuw model naar de voorgrond treedt waarin de verdeling betreffende de interactie tussen staat en volk anders wordt getypeerd, het zogenaamde ‘deliberatieve model’. Binnen dit model wordt afgestapt van het idee dat de samenleving

⁹ Enkele voorbeelden hiervan zijn: Dirk Berg-Schlosser, Jeremy Mitchell, *Authoritarianism and democracy in Europe, 1919-39: Comparative analyses*, (Hampshire 2002); Giovanni Capocchia, *Defending Democracy: Responses to Extremism in Interwar Europe*, (Baltimore 2005); Allan Zink, 'Organised interests and their patterns of interaction', in: Dirk Berg-Schlosser, Jeremy Mitchell, *Authoritarianism and democracy in Europe, 1919-39: Comparative analyses*, (Hampshire 2002), 77-100.

¹⁰ A.A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie* (Assen 1968), 28-41.

¹¹ W.B. Gallie, 'Essentially contested concepts', *Proceedings of the Aristotelian Society* 56 (1956-1957) 167-198.

¹² Seyla Benhabib, 'Introduction' in: Seyla Benhabib (red), *Democracy and difference: Contesting the Boundaries of the Political*, (New Jersey 1996), 3-18, alhier 3-4.

weerspiegeld wordt in de staat. De staat is niet het centrum, maar een *actiesysteem*. Zodoende heeft zij ook geen alleenheerschappij – stemgedrag wordt bijvoorbeeld nog steeds mede bepaald door de publieke sfeer, hetgeen weer zijn uitwerking heeft op de volksvertegenwoordiging.¹³

Deze manier van beschrijven laat zien dat er verandering en debat gaande is binnen de heersende democratieopvatting. Tegelijkertijd schetst zij niet hoe de strijd tussen verschillende zienswijzen in de praktijk in werking gaat en hoe meerdere opvattingen zich tot elkaar verhouden. Dit is precies waar de Amerikaanse politicoloog Sheldon Wolin de handschoen oppakt. Essentieel is de manier waarop hij democratie beschouwt: niet louter als staatsvorm, maar als een *modus* van zijn. De democratie is dus als het ware de uiting van degenen die erin leven. Uiteindelijk zitten hierin altijd fouten gewoven die door debat en strijd veranderen. De praktische invulling van democratie zal daarom altijd veranderen; denk bijvoorbeeld aan het vrouwenstemrecht of de Civil Rights Movement. Het stemrecht voor vrouwen was in de negentiende eeuw bepaald niet vanzelfsprekend, hetzelfde geldt voor de rechten van gekleurde mensen in het Amerika van de jaren vijftig. Tegelijkertijd stelt Wolin dat democratie de opmerkelijke gave in zich heeft om zichzelf steeds te vernieuwen – een denkwijze die hij ‘Agonisme’ of het ‘Agonistische model van de democratie’ noemt.¹⁴

Aangezien Agonisme het dynamische karakter van democratieën als uitgangspunt neemt, is het een uitstekend model om verschillende opvattingen over democratie, zowel door de tijd heen als in de tijd zelf, weer te geven. Belangrijk hierbij is ook dat, omdat de democratie uiteindelijk altijd weer boven komt drijven, deze volgens voorstanders van het model op de lange termijn nooit kan verdwijnen. Daarmee doet het Agonistische model sterk denken aan de kleine crisis die ook lang in de Nederlandse historiografie de boventoon voerde: er is kritiek op de democratie, maar tegelijkertijd is zij niet fundamenteel in gevaar.

De Engelse politicoloog Mark Wenman toont zich in zijn boek *Agonistic Democracy* bewust van deze kritiek. Toch ziet hij ook potentie in het Agonistische model, hetgeen hij aan de hand van drie kernconcepten analyseert: pluraliteit, de visie van een tragisch wereldbeeld en competitie. Het eerste concept, pluraliteit, zorgt voor een verschil in normen, waarden en identiteiten, maar kan in de democratie eveneens te allen tijde bedreigd worden door een extreme hang naar eenheid aan de ene kant en de sociale en/of culturele fragmentatie aan de andere kant.¹⁵ Hoewel Wenman zich noch op het Interbellum in het algemeen, noch op Nederland specifiek richt, is een parallel tussen

¹³ Seyla Benhabib, ‘Introduction’ in: Seyla Benhabib (red), *Democracy and difference: Contesting the Boundries of the Political*, (New Jersey 1996), 3-18, alhier 3-15; Jürgen Habermas, ‘Three Normative Models of Democracy’, in: Seyla Benhabib (red), *Democracy and difference: Contesting the Boundries of the Political*, (New Jersey 1996), 21-30, alhier 26-30.

¹⁴ Sheldon S. Wolin, ‘Fugitive Democracy’ in: Seyla Benhabib (red), *Democracy and difference: Contesting the Boundries of the Political*, (New Jersey 1996), 31-40.

¹⁵ Mark Wenman, ‘Agonism: pluralism, tragedy and the value of conflict’ in: Mark Wenman (red), *Agonistic Democracy: Constituent Power in the Era of Globalisation*, (Cambridge 2013), 28-58, alhier 28-33.

beiden snel getrokken. Het Nederland van de jaren dertig ging immers gebukt onder economische crises, een goede voedingsbodem voor de fragmentatie – en als gevolg daarvan de opkomst van antidemocratische organisaties als de NSB – die Wenman beschrijft. Het tweede aspect, de visie van het tragisch wereldbeeld, hangt hiermee samen: volgens Wenman is er een continue strijd tussen politieke partijen die geen van allen een duidelijk eindpunt in hun hoofd hebben. Aangezien geen van de participerende partijen daardoor ‘het volledige gelijk’ aan zijn zijde heeft, is het juist de strijd zelf die een verandering in gang zet en daarom een waarde in zichzelf heeft. Dit is dan ook precies het derde punt waar Wenman zich tot richt. De strijd zorgt er namelijk voor dat iedereen op een competitieve manier zijn of haar ideeën kan aandragen. Het gevaar is echter dat deze competitie kan omslaan in antagonisme. Hierin wedijveren democratische partijen niet langer met elkaar, maar stellen zij zich vijandig op tegen elkaars beginselen. Zo verklaart Wenman ook de hernieuwde opkomst van extreemrechts vanaf het begin van de eenentwintigste eeuw.¹⁶ Het grote voordeel van deze denkwijze is dat het ruimte biedt voor strijd, verschillende opvattingen aangaande democratie en zelfs denkwijzen die daarbuiten vallen.

Waar het idee van een ‘dynamische democratie’ vanuit Europees perspectief al veel is besproken, duurde het in Nederland veel langer voordat deze opvatting voet aan de grond kreeg. Dit betekent echter niet dat dit nooit is gedaan. Eén van de eerste Nederlandse studies is jurist Jan van de Giessens *De opkomst van het woord democratie als leuze*, dat al in 1948 werd gepubliceerd. Hoewel Van de Giessens onderzoek zich vooral richt op de periode 1870-1900, vergelijkt hij de democratische opvattingen van deze periode ook met die van zijn eigen tijd. Daarbij onderscheidt hij drie hoofdaspecten van de democratie, te weten het volksheerschappij-, het gelijkheids- en het vrijheidsaspect. Deze manier van duiden is waardevol omdat het verschillende sub-concepten – zoals ‘vrijheid’, ‘gelijkheid’ en ‘volksheerschappij’ – beschrijft, die vervolgens weer onderdeel zijn van het kernconcept ‘democratie’. Van de Giessen gebruikt deze sub-concepten vooral om de verschillende opvattingen over democratie die in de tijd bestonden een tijd te kunnen duiden. Tevens duidt hij dat in ieder geval tot 1900 het vrijheidsaspect van de democratie niet tot nauwelijks bestond.¹⁷

De Leidse historicus Henk te Velde heeft zich eveneens beziggehouden met de manier waarop het concept ‘democratie’ als strijdbegrip is ingezet. Hij ziet een duidelijke breuk in de manier waarop democratie vanaf 1917 werd ingezet. Democratie werd volgens Te Velde vanaf dat moment expliciet wel aan vrijheid en de rechtsstaat verbonden. Daarmee werd zij ook minder als een regeringsvorm en meer als een positieve levensbeschouwing gezien – een belangrijk verschil ten

¹⁶ Mark Wenman, ‘Agonism: pluralism, tragedy and the value of conflict’ in: Mark Wenman (red), *Agonistic Democracy: Constituent Power in the Era of Globalisation*, (Cambridge 2013), 40-58.

¹⁷ Jan van de Giessen, *De opkomst van het woord democratie als leuze*, (Den Haag 1948), 243-252.

opzichte van de voorgaande periodes, waarin men vaak helemaal niet zo positief was over de democratie.¹⁸

Met de realisatie van het algemeen kiesrecht belanden we tevens in de periode die Ismee Tames in haar boek duidt. Vanaf het moment dat duidelijk wordt dat de democratie zal gaan triomferen in de Grote Oorlog (1914-1918) barst de discussie los wie de ‘ware democraat’ is - volgens Tames dus een voorbode op het debat dat tijdens het Interbellum gevoerd wordt. Hierin zijn al de kiemen te ontdekken van de kritiek op de verzuilde partijen, alsmede de hang naar een sterke leider. Deze kritiek richt zich veelal op de manier waarop mensen langs elkaar leefden en het gegeven dat samenwerkingen zelden tot stand kwamen. Tevens werd ook expliciet de koppeling gemaakt tussen traditioneel pluralisme in een democratie en de verzuiling. Ten slotte signaleert Tames, in navolging van Te Velde, de nieuwe verbinding tussen democratie en vrijheid.¹⁹

Hoewel bovengenoemde auteurs belangrijke thema's aankaarten in het debat over democratie, gebruiken zij geen analytische concepten om deze systematisch in te delen. Met het onderzoeksprogramma ‘Omstreden Democratie’, dat in 2006 onder leiding van historici Remieg Aerts en Peter de Goede van start ging, werd een eerste poging gedaan om hier verandering in te brengen. Uitgangspunt was het expliciete idee dat democratie niet langer als een vaststaand concept beschouwd diende te worden, maar juist als een ‘essentially contested concept’, waar Gallie eerder al voor pleitte.²⁰

In de gelijknamige bundel, die in 2013 verscheen, besteedt de Nijmeegse historicus Wim van Meurs aandacht aan deze overgang. Aan de hand van het voorbeeld van burgerparticipatie en democratische cultuur beargumenteert hij hierin dat ‘de democratie’ nooit kan bestaan. Als laatstgenoemde werkelijk zou bestaan, stelt Van Meurs, zouden deze normen namelijk vanaf het begin deel moeten zijn geweest van het staatsbestel. Dat is echter niet het geval: beiden hebben slechts geleidelijk aan een belangrijke plek ingenomen in onze huidige opvatting over democratie. Hoewel de eisen die aan een democratisch staatsbestel worden gesteld dus hoger lijken te worden, verandert de term die de lading dekt niet. Om een anachronisme te vermijden is het derhalve ook van belang om onze eigen opvatting over democratie niet op een eerdere tijd te projecteren, meent Van Meurs. Om toch veranderingsprocessen binnen de democratie te kunnen duiden, introduceert Van Meurs dan ook het concept van ‘repertoires’, hetgeen hij ontleent aan socioloog Charles Tillys concept ‘repertoires of contention’. Laatstgenoemde gebruikte deze repertoires vooral voor sociale

¹⁸ Henk te Velde, ‘De Domesticatie van democratie in Nederland: Democratie als strijdbegrip van de negentiende eeuw tot 1945’, *BMGN* (127:2) 2012, 3-27, alhier 19-23.

¹⁹ Ismee Tames, *Oorlog voor onze gedachten: Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat, 1914-1918* (Hilversum 2006), 207-253.

²⁰ Peter de Goede, ‘Introductie’ in: Remieg Aerts en Peter de Goede (red), *Omstreden democratie: Over de problemen van een succesverhaal*, (Amsterdam 2013), 7-22, alhier 13-14.

bewegingen die in de jaren zestig de democratie poogden te vernieuwen. Van Meurs trekt deze repertoires echter breder en stelt dat heersende partijen ook een eigen repertoire hebben dat zichtbaar wordt in het tegenlicht van de sociale bewegingen die juist willen vernieuwen. Voor het Interbellum ziet hij daarbij drie verschillende democratieopvattingen: de representatieve democratie, de gedisciplineerde democratie en de essentiële democratie. Bij de eerste staat representatie centraal, bij de tweede de staat en bij de derde de rechtsstaat.²¹

Een andere auteur die zich nadrukkelijk bezig heeft gehouden met zowel het Interbellum als democratische repertoires is de Nijmeegse historicus Joris Gijsenbergh. Ook hij stelt dat deze repertoires gebruikt dienen te worden als analytische instrumenten van de historicus en niet als werkelijke representaties van het verleden. Interessant is vooral dat hij dit doet vanuit het perspectief van extremismebestrijding, iets waar Eenheid door Democratie zich ook nadrukkelijk mee bezighield. Gijsenbergh onderscheidt vier repertoires voor het Interbellum. Ten eerste het vertegenwoordigingsrepertoire, dat dominant was in de jaren twintig en waarbij een onafhankelijke en kritische volksvertegenwoordiging de kernwaarde was. In de jaren dertig werd vervolgens het disciplineringsrepertoire leidend. Deze opvatting ging uit van minder volksinspraak en berustte op sterk gezag en landsbelang. Waar bij zowel het vertegenwoordigingsrepertoire als het disciplineringsrepertoire de staat centraal stond en democratie vooral gezien werd als een staatsvorm, stond bij het derde repertoire, het burgerrechtenrepertoire, vooral de vrijheid voor alle burgers centraal. Democratie was hierbij dus veel meer hét middel om harmonieus samen te kunnen leven. Ten slotte was er nog het repertoire van egaliteit, welke vooral werd aangehangen door communisten en radicale socialisten, die naar volledige sociale en economische gelijkheid streefden.²²

Met het werk van Gijsenbergh wordt eens te meer duidelijk dat de wijzen waarop democratie werd en wordt bestudeerd een grote ontwikkeling heeft doorgemaakt. Zo is er afscheid genomen van het idee dat ‘de democratie’ bestaat en zijn er nieuwe manieren van analyse beschikbaar gekomen. Tot op heden is de democratieopvatting van Eenheid door Democratie echter nog niet bestudeerd. Niet geheel verrassend, aangezien de twee voornaamste werken hierover al in de jaren tachtig verschenen zijn, toen in Nederland de klassieke definitie van democratie nog gehanteerd werd.

Zo biedt de onuitgegeven dissertatie van de Nederlandse historicus H. Zeldenrust een uitstekende historische context van Eenheid door Democratie, maar doet hij helaas niet veel meer dan dat. Wel bespreekt hij zeer nauwkeurig onder andere de oprichting, de verschillende fases en

²¹ Wim Van Meurs, ‘Democratische repertoires in beweging en conflict’ in: Remieg Aerts en Peter de Goede (red), *Omstreden democratie: Over de problemen van een succesverhaal*, (Amsterdam 2013), 23-48.

²² Joris Gijsenbergh, *Democratie en gezag. Extremismebestrijding in Nederland, 1917-1940*, (Nijmegen 2017), 21-27.

ledenaantallen van de organisatie. Daarmee laat hij zien dat de beweging zich wist te ontplooiën tot een heuse massapartij met op haar hoogtepunt 30.000 leden en herkent hij tevens een duidelijke fasering in de ontwikkeling van de beweging.²³ Volgens Zeldenrust strekt de eerste periode zich uit van 1935 (de oprichting van de beweging) tot en met de Tweede Kamerverkiezingen van 1937. Gedurende deze jaren werd Eenheid door Democratie vooral in de verdediging gedrukt. De directe dreiging van de NSB zorgde voor een gegronde angst voor de gevaren van een eventuele dictatuur. De Tweede Kamerverkiezing van 1937 vormde een keerpunt: met 4.22% van de stemmen had de NSB nagenoeg de helft van haar eerdere stemmen verloren. Met deze verkiezingsoverwinning leek het grootste gevaar geweken te zijn en kon het bestuur zich des te meer focussen op de democratische idealen die verwezenlijkt moesten worden. Dit mondde echter uit in een grote splijtzwam binnen de beweging die niet opgelost werd tot mei 1938. Vanaf dat moment ging Eenheid door Democratie zich nadrukkelijker richten op haar vormingstaak, die de boventoon bleef voeren tot de Duitse inval van 10 mei 1940.²⁴ Dat Zeldenrust nog de klassieke definitie van democratie aanhoudt blijkt al in de inleiding, waar hij schrijft dat Eenheid door Democratie 'propaganda wilde (...) bedrijven, propaganda tegen de dictatuur, propaganda voor de democratie.'²⁵ In zijn conclusie doet hij dan ook geen uitspraken over de democratieopvatting van de beweging.

Het andere werk over Eenheid door Democratie is geschreven door de Utrechtse historicus Frits Rovers. Hij stelt dat de beweging zich van vergelijkbare organisaties, zoals het *Comité van Waakzaamheid*²⁶, wist te onderscheiden door zich expliciet tegen zowel het fascisme als het communisme te richten, alsmede door zich van de politiek te onthouden. Om de mensen te kunnen bereiken bestond de beweging uit vele lokale afdelingen, waarin zij openbare vergaderingen en lezingen hielden. Daarnaast waren er ook grote nationale demonstraties met een bijkomend propagandablad. Dit was in grote mate een weerspiegeling van de strategieën van de NSB, die het veelal moest hebben massamanifestaties, propaganda en uiterlijk vertoon.²⁷

Veel van Zeldenrusts redenering wordt ook bij Rovers teruggevonden. Rovers zet daarbij echter wel een paar extra analytische stappen, hetgeen vooral te merken is aan de thematische indeling die hij er op na houdt. Hierin toont hij zich bewust van het feit dat Eenheid door

²³ H. Zeldenrust, *Het bolwerk van de Nederlandse democratische gedachte: de geschiedenis van de Nederlandse Beweging voor Eenheid door democratie (1935-1940)*, (Onuitgegeven dissertatie 1985).

²⁴ Zeldenrust, *Het bolwerk van de Nederlandse democratische gedachte*, 9-80.

²⁵ Ibidem, 1. Dit is slechts één voorbeeld. Velen hadden hierbij aangestipt kunnen worden, zoals bijvoorbeeld: Zeldenrust, *Het bolwerk van de Nederlandse democratische gedachte*, 20 en 25.

²⁶ Het Comité der Waakzaamheid was evenals Eenheid door Democratie een organisatie die het nationaalsocialisme met klem bestreed. De voornaamste verschillen met Eenheid door Democratie was dat het Comité voornamelijk bestond uit intellectuele en dat zij communisten onder haar leden had; Eenheid door democratie bestreed ook het communisme.

²⁷ F. Rovers, 'Eenheid door democratie: een analyse van een burgerlijk-democratische volksbeweging in de jaren dertig', *Utrechtse historische cahiers* 7:4 (1986), 13-24 en 41.

Democratie zeker een eigen ideaal nastreefde en poogde te hervormen. Zo wilde zij voorkomen dat mensen langs elkaar heen leefden en probeerde zij het feit dat er geen afdoende samenwerking tussen de zuilen was aan te pakken, stelt Rovers. Hij plaatst dit ideaal vooral in het kader van verzuilingskritiek en ziet de roep van volkseenheid en vrijheid vooral als kritiek op de partijvorming in het Interbellum. 'De democratie' bestaat daarbij voor hem nog steeds en bovendien beschouwt hij het systeem van verzuiling nog als een sterke eenheid.²⁸

Zowel Zeldenrust als Rovers hebben dus moeite om de democratische ideologie van de beweging vanuit een dynamische blik te bekijken. Beiden leggen wel de nadruk op het feit dat Eenheid door Democratie de verzuiling probeerde te doorbreken. Deze zuilen stonden immers samenwerking tussen mensen en partijen in de weg en zorgden ervoor dat mensen langs elkaar heen leefden. Bovenal stonden ze goed Nederlanderschap in de weg. Deze zienswijze zou vooral duidelijk worden uit de vele E.d.D'ers die na de Tweede Wereldoorlog lid werden van de Nederlandse Volksbeweging en politiek actief werden; zoals één van de voorzitters van de beweging en de eerste naoorlogse minister-president, Willem Schermerhorn (1894-1977).²⁹ Hiermee plaatsen Zeldenrust en Rovers het belang van Eenheid door Democratie vooral na de oorlog. Hun bevindingen missen daarnaast theorieën over de manier waarop Eenheid door Democratie zich bewoog in eigen tijd en hoe zij een onderdeel vormde van de vele discussies tussen verschillende repertoires van democratie. Dat is jammer, want een analyse van de ideologieën en kerngedachten van E.d.D kan bijdragen aan het debat over extremismebestrijding en de crisis van de democratie in de jaren dertig. Daarbij biedt een onderzoek naar de wijze waarop representatie vanuit de burgers naar de politiek zou moeten verlopen een perspectief op de manier waarop burgers zich in de moderne politiek ongehoord kunnen voelen, met daarbij mogelijke oplossingen om deze kloof te doen verkleinen.

²⁸ Rovers, 'Eenheid door democratie', 69-82.

²⁹ Rovers, 'Eenheid door democratie', 79-82; Zeldenrust, *Het bolwerk van de Nederlandse democratische gedachte*, 15-16.

Bronnen en Methodiek

Aangezien mijn belangrijkste bron het gelijknamige, officiële blad van de beweging betreft, heb ik er voor gekozen om mijn onderzoek op de periode te richten dat dit blad bestond. De eerste editie van het maandblad *Eenheid door Democratie* verscheen in oktober 1935, de periode die werd gedomineerd door een grote angst voor een eventuele dictatuur. Toen in maart 1936 werd besloten om het blad tweemaal per maand uit te gaan geven, steeg de oplage van duizend stuks in 1935 naar maar liefst 23.000 stuks, hetgeen de beweging al snel deed besluiten om over te gaan op een wekelijkse publicatie.³⁰ Dit zou blijven tot de oorlog uitbrak in 1940. Voor extra verkennend onderzoek heb ik behalve dit propagandaorgaan ook gebruikgemaakt van enkele van de speciale brochures die Eenheid door Democratie heeft uitgebracht.

Wat betreft de methodiek zijn enkele opmerkingen van belang: ten eerste wordt er in dit onderzoek van uitgegaan dat individu en maatschappij niet los van elkaar gezien kunnen worden; een individu ontwikkelt zich immers binnen de sociale werkelijkheid van zijn of haar eigen tijd.³¹ Dit wordt ook wel ‘symbolisch interactionisme’ genoemd. Voor dit onderzoek betekent dit concreet dat ik eigentijdse normen over begrippen als ‘vrijheid’ en ‘democratie’ niet op de tijd van het onderzoek heb geplakt. Zoals in de status questionis naar voren kwam is democratie immers een dynamisch begrip is dat in iedere tijd een eigen betekenis toegekend krijgt.³²

Ten tweede heb ik bij het analyseren en interpreteren van de bronnen zowel een onomasiologische als een semasiologische analyse toegepast. Bij eerstgenoemde wordt er vanuit een kernconcept gezocht naar begrippen die daar onderdeel van uitmaken. Deze begrippen krijgen vervolgens invulling door een semasiologische analyse. Hierbij wordt meer ingegaan op wat een begrip inhoudt. Dit is voor dit onderzoek een hele belangrijke stap omdat de deelbegrippen allemaal gedeeltelijk het antwoord vormen op wat het kernconcept, democratie, precies inhoudt. In navolging van onder meer Gijsenbergh, Van de Giessen en Te Velde heb ik in dit onderzoek ‘democratie’ tot kernconcept gemaakt en heb ik zelf ‘vrijheid’, ‘volkseenheid’ en ‘hervormingsdrang’ tot subonderdelen gekozen.³³ Zoals uit de volgende hoofdstukken zal blijken, speelden deze drie concepten bij Eenheid door Democratie een belangrijke rol. Zo werd vrijheid

³⁰ Zeldenrust, *Het bolwerk van de Nederlandse democratische gedachte*, 24-25.

³¹ C.M.J. Van Woerkum, *Sociologen over communicatie: Het begrip en verschijnsel communicatie in de sociologie* (Wageningen 1979), 28.

³² Hier wordt bijvoorbeeld aandacht aan besteed in Wim Van Meurs, ‘Democratische repertoires in beweging en conflict’, 23-26.

³³ Geeraerts; Grondelaers, Dirven en Verspoor, ‘Wat er in een woord zit: Lexicologie’ Renee Dirven en Marjolijn Verspoor (red), *Cognitieve inleiding tot taal en taalwetenschap*, (Leuven 2009), 31-58; Gijsenbergh, *Democratie en gezag*; van de Giessen, *De opkomst van het woord democratie als leuze*, (Den Haag 1948) en te Velde, ‘De Domesticatie van democratie in Nederland, 3-27. Enkele van de concepten die hierin naar voren komen zijn: Volkssoevereiniteit, vrijheid, gelijkheid, gemeenschap, representatie en verantwoordelijkheid.

al sinds de oprichting van de beweging als symbool voor Nederland gebruikt, werd volkseenheid gezien als absolute noodzaak voor het functioneren van de democratie en dienden hervormingen het politiek staatsbestel toekomstbestendig te maken. Maar daarover volgt later meer.

Om de verscheidene begrippen te kunnen destilleren, heb ik ervoor gekozen deze door middel van de ‘interpretabele repertoires’ uit de tekst te extraheren. ‘Interpretabele repertoires’ is een deelmethode van de welbekende discoursanalyse, die zich bezighoudt met de manier waarop in teksten sociale werkelijkheden weergegeven worden. Interpretabele repertoires pogen door middel van verschillende vormen van teksten en uitspraken de brede ideologische en historische context waaruit de teksten voortkomen te analyseren.³⁴ Dit heeft zekere raakvlakken met de manier waarop de repertoires in de werken van Gijsenbergh en van Meurs tot stand komen. Tegelijkertijd zit er een verschil in de benadering: waar eerdergenoemden een repertoire benaderen als personen of instituties die een kernwaarde in de democratieopvatting met zich meedragen, is dat hier expliciet *niet* de bedoeling. In tegendeel, in mijn onderzoek gaat het juist om de meningen en opvattingen in een breder scala aan thema’s. Daarnaast zou het overnemen van de repertoires een bepaalde sturing en vooringenomenheid aan het onderzoek geven die niet wenselijk is.

Het zou te overdadig zijn om iedere uitgave van het propagandaorgaan te bestuderen: niet alleen zou het een veelvoud aan kleine nuancedetails geven die daardoor de kern zouden missen, het veroorzaakt ook een overdaad aan analysemateriaal voor dit onderzoek, waarmee zij onnodig groot zou worden. In plaats daarvan is gekozen om in ieder jaar waarin de beweging bestaan heeft een specifiek gekozen periode van het propagandablاد te analyseren. De eerste periode betreft oktober 1935, wanneer de eerste het propagandablاد van Eenheid door Democratie voor het eerst verscheen, tot en met februari 1936. Hoewel deze periode op het eerste gezicht kort lijkt, begon de beweging toen al met een duidelijke visie die mensen aan moest trekken. De tweede periode die aan analyse onderhevig zal zijn is die van februari 1937 tot juli 1937, een periode die samenvalt met de Tweede Kamerverkiezingen van 1937 - verkiezingen die van essentieel belang waren voor Eenheid door Democratie, al was het maar omdat hier bepaald zou worden of het werk van de organisatie haar vruchten had afgeworpen.

Na de verkiezingen werd E.d.D. in een bestuurscrisis gestort die uiteindelijk pas in mei 1938 opgelost zou worden met het aantreden van de nieuwe voorzitter Willem Schermerhorn. Daar het niet onwaarschijnlijk is dat een nieuw bestuur ook nieuwe opvattingen predikt, zal de volgende periode mei 1938 - augustus 1938 behelzen. De daaropvolgende fase strekt zich uit van augustus 1939 tot november 1939, een periode die gekenmerkt wordt door de Duitse inval in Polen – het

³⁴ Derek Edwards, ‘Interpretabele repertoires’ in: Michael S. Lewis-Beck, Alan Bryman en Tim Futing Liao, *The SAGE Encyclopedia of Social Science Research Methods* (Thousand Oaks, 2011); Harry van den Berg, ‘Discoursanalyse in de praktijk: De discursieve constructie van sociale categorieën’, *Kwalon* (9:3) 2004, 27-34, alhier 27.

begin van de Tweede Wereldoorlog. Dit was niet alleen een klap voor de internationale rechtsorde waar Eenheid door Democratie een voorstander van was, maar bracht bijvoorbeeld tegelijkertijd ook direct het vrijheidsideaal van Nederland in gevaar. De laatste periode strekt zich uit over de maanden maart tot en met mei 1940. In deze laatste maanden komt de oorlog steeds dichterbij en bereikt uiteindelijk ook Nederland. Het is tevens de periode die de genadeklap voor Eenheid door Democratie betekende.³⁵

Tot slot nog een woord over de enkele thema's die expliciet niet behandeld zullen worden in dit onderzoek. Dit betreft vooral de zogenaamde 'negatieve propaganda' die Eenheid door Democratie bedreef jegens het communisme en het fascisme. De keuze hier niet verder op in te gaan is vooral gebaseerd op het feit dat deze vooral onderdeel was van de propagandastrategie en geen onderdeel vormde van de ideologie op zich. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat deze uitingen niet meegenomen zullen worden in de analyse; in de polemieken die Eenheid door Democratie creëerde met de dictatuur zitten genoeg ideologische noties. Waar men tegen ageert zegt immers ook iets over waar men voor staat.³⁶

Onderzoeksopzet

Het eerste hoofdstuk zal bestaan uit een beknopte contextualisering en periodisering van Eenheid door Democratie, alsmede het destilleren van de drie kernthema's van de beweging, te noemen 'vrijheid', 'volkseenheid' en 'hervormingsdrang'. Deze thema's zullen vervolgens de leidraad van de resterende hoofdstukken vormen. In elk van de hoofdstukken zal namelijk onderzocht worden op wat voor manier de thema's een invulling kregen binnen het propagandawerk van Eenheid door Democratie. Een dergelijke opbouw en structuur zorgt ervoor dat dit onderzoek niet alleen inzicht biedt in de rol die democratie heeft gespeeld in het algemeen gedachtegoed van de beweging, maar eveneens in de aanpassingen en ontwikkelingen die zich hier door de jaren heen in hebben afgespeeld.

³⁵ De afgebakende fases zijn tweeledig tot stand gekomen. Ten eerste is er in de secundaire literatuur (Rovers en Zeldenrust) gekeken naar hoe zij de fasering van Eenheid door Democratie typeerden. Dit leidde vooral tot de driedeling 1935-1937, 1937-1938 en 1938-1940. Vervolgens is het primaire bronmateriaal geanalyseerd om te signaleren wat binnen de beweging als breekpunten werd gezien. Daaruit is, na zorgvuldige overwegingen inzake de intervallen tussen de periodes, voor deze afbakening gekozen.

³⁶ Bovenstaande indeling en uitspraken zijn gestoeld op zowel literatuuronderzoek als op brononderzoek. Dergelijk onderzoek komt op een andere plek in het onderzoek nader naar voren.

Hoofdstuk 1: contextualisatie van een beweging in crisistijd (1935-1940)

In dit hoofdstuk wordt een korte historische context van Eenheid door Democratie gegeven. Daarbij zal specifiek aandacht zijn voor de fasering die in de verdere hoofdstukken aangehouden zal worden. Daarnaast zullen ook de eerdergenoemde drie kernthema's (vrijheid, volkseenheid en hervorming), alsmede een zevental andere belangrijke, leidende geboden worden behandeld. Tezamen bieden zij een eerste kennismaking met de beweging en haar belangrijkste kenmerken en thema's.

De eerste maanden na de oprichting van Eenheid door Democratie stonden in het teken van de opbouw van de organisatie. Het aantal leden werd langzaam uitbreid en de financiële middelen voor eigen propaganda werden vergaard. Op 1 oktober 1935 kwam de eerste editie van het tijdschrift *Eenheid door Democratie* uit, hetgeen op de voet gevolgd werd door de brochure *Democratie of Dictatuur*. In deze brochure, geschreven door de predikant en eerste voorzitter van Eenheid door Democratie, Heije Faber (1907-2001), zette de partij voor het eerst uit waar zij nu exact voor stond.³⁷

Dat vrijheid al vanaf het begin een belangrijk thema vormde binnen de beweging, blijkt al uit Fabers kijk op de democratie. Daarover zei hij dat zij een uitvloeisel was van de geschiedenis van West-Europa, dat dankzij haar na een 'groote sociale en geestelijke strijd van vijf eeuwen (...) eindelijk tot rust [was] gekomen'.³⁸ De negentiende eeuw, met haar opbloei van vrijheid en vooruitgang, vormde daarvoor de basis, aldus de voorzitter. Tegelijkertijd zag Faber dat de termen in een onvolmaakte mensenwereld een schaduwzijde bezaten; vrijheid in negatieve vorm kon leiden tot egoïsme en individualisme. Eveneens volgde uit vooruitgang ook weer klassenscheiding, meende hij. Tezamen met het moderne verschijnsel van de 'massa' en de Grote Oorlog (1914-1918) leidde dit vervolgens tot het kruispunt tussen democratie en dictatuur.³⁹ Vrijheid werd door Faber zo niet alleen als een groot goed gezien, maar evenwel als mogelijke valkuil voor de samenleving.

Voor de voorzitter was de enige reden dat de dictatuur in West-Europa nog niet zover was doorgedrongen dat hier een lange democratische traditie heerste. Vanwege deze democratische opvoeding paste een dictatoriaal staatsbestel, in tegenstelling tot in Centraal-Europa, niet bij Nederland. Interessant hierbij is dat Faber meermaals verwees naar de Nederlandse volksaard: 'Nederlanders zijn een krachtig, zelfbewust en beschaafd volk', 'de structuur der democratie [in

³⁷ Zeldenrust, *Het bolwerk van de Nederlandse democratische gedachte*, 10-15.

³⁸ Nederlandsche beweging voor Eenheid door Democratie, *Democratie of Dictatuur*, (Utrecht 1935), 8.

³⁹ Eenheid door Democratie, *Democratie of Dictatuur*, 6-15.

Nederland] is organisch omdat een volk organisch is' en 'voor ons is democratie de regeringsvorm die past bij een krachtig, zelfbewust en beschaafd volk.'⁴⁰ De democratie, zo meende hij, was een zo zuiver mogelijke uiting van dit volksorganisme.⁴¹ Democratie was voor de voorzitter dus helemaal geen keuze, maar alles wat het Nederlandse volk met zich meedroeg en één maakte. Alleen wanneer het Nederlandse volk dit massaal uitdroeg, kon de volkseenheid zich openbaren.

Dat vrijheid en volkseenheid twee zeer belangrijke thema's voor Eenheid door Democratie waren blijkt nog meer uit de volgende zeven punten die in de eerste brochure op werden gesteld en tot 1940 als kern van de organisatie zouden blijven dienen:

1. Handhaving van den in de Grondwet verankerden, democratischen regeeringsvorm.
2. Handhaving der bij de Grondwet verzekerde burgerlijke vrijheden.
3. Handhaving van den Nederlandsche rechtsstaat.
4. Bevordering van een daadwerkelijke solidariteit der verschillende volksgroepen.
5. Versterking van den zin voor vrijheid en recht onder het Nederlandsche volk.
6. Versterking van een op de vaderlandse traditie voortbouwend zedelijk volksbewustzijn boven partij-politieke groepeerings met eerbiediging van elke godsdienstige overtuiging.
7. Bevordering van een internationale rechtsorde.⁴²

Zeldenrust beschreef deze punten bewust vaag; zij dienden slechts de grote lijn van de partij aan te geven. Door middel van propaganda en voorlichting zou de beweging deze doelstellingen echt verwezenlijken.⁴³ In eerste instantie lijkt dit tegenstrijdig: hoe kan een partij vage doelstellingen realiseren? Belangrijk om te realiseren is dat geen van deze punten bedoeld was voor een studiegezelschap, maar juist om een groot publiek aan te spreken.⁴⁴ Dat blijkt ook uit Fabers in 1938 verschenen boek *Naar Wijder Horizon*, waarin hij stelde dat 'voor de één zullen ze te vaag zijn en voor de ander niet fors genoeg. Dit was inderdaad om E.d.D. zo veel mogelijk ruimte te bieden een volksbeweging te zijn'.⁴⁵ Hoewel de doelstellingen niet expliciet geformuleerd waren, waren zij desalniettemin wel te destilleren uit de zeven punten, meende hij. Wederom is het de vrijheid, de pijler waar de Nederlandse democratie op rustte, die een belangrijke doelstelling vormde.⁴⁶ De

⁴⁰ Heije Faber, *Naar Wijder Horizon: Over de ziekten van dezen tijd en hun geneezing door een vernieuwde democratie*, (Utrecht 1938), 13-14.

⁴¹ Faber, *Naar Wijder Horizon*, 6-15.

⁴² Bijvoorbeeld: Eenheid door Democratie, *Democratie of Dictatuur*, (Utrecht 1935), 1 en 21-29.

⁴³ Zeldenrust, *Het bolwerk van de Nederlandse democratische gedachte*, 16.

⁴⁴ Zie ook Rovers, 'Eenheid door democratie', 31-32.

⁴⁵ Faber, *Naar Wijder Horizon*, 216.

⁴⁶ Zeldenrust, *Het bolwerk van de Nederlandse democratische gedachte*, 53.

andere punten pasten volgens hem in het kader dat democratie besloten zat in de Nederlandse volksraad. De democratie was hierin nationaal, keerde zich dus tegen kosmopolitisme, en werd mede gedragen door alle mensen in het land die haar overeind hielden.⁴⁷

Faber onderschreef dat de beweging, zeker tot de verkiezingen in 1937, een sterk conservatief karakter had. Dit aanvankelijke conservatisme is evenwel terug te zien in de eerste drie van de zeven punten. Tegelijkertijd duiden zij op de aanwezigheid van twee van de drie kernthema's, vrijheid en volkseenheid. Vrijheid komt letterlijk naar voren in punt 2, terwijl punt 3 er mede voor zorgt dat deze gehandhaafd kon blijven. Volkseenheid zit vooral impliciet in punt 1: democratie zat immers in de volksraad besloten en door deze uit te dragen, zou de eenheid onder Nederlanders nadrukkelijker naar voren komen.⁴⁸

Na de democratische verkiezingsoverwinning van 1937 raakte de beweging echter in een periode van existentiële crisis die zeker tot mei 1938 zou duren. Men vroeg zich af waar E.d.D. nu precies voor stond en of zij in haar opzet geslaagd was – en daarmee zichzelf overbodig had gemaakt. Het idee om de beweging op te heffen stuitte echter op zoveel verzet dat deze al snel werd verworpen. Het grote kwaad van de dictatuur mocht dan wel gevlogen zijn, het bestuur zag nog steeds een belangrijke vormingstaak voor zich weggelegd. Derhalve werd besloten de opzienbarende actiebeweging om te toveren tot een ware vormingsbeweging.⁴⁹ Dit is ook het moment waarop de hervormingsdrang van de beweging nadrukkelijk naar voren komt. De crisis draaide ook om de manier waarop Eenheid door Democratie voortgezet moest worden: moest zij vanuit haar ideologie blijven redeneren of een strakker geleide beweging worden waarbinnen orde en tucht heersten?⁵⁰ Deze kwestie zou Eenheid door Democratie nagenoeg een jaar blijven beheersen.

Pas met het aantreden van het nieuwe bestuur in mei 1938 ging men door met het uitbouwen van een vormingsbeweging. Dit alles gebeurde onder voorzitterschap van ingenieur en de latere minister-president Willem Schermerhorn. Schermerhorn sprak zijn visie over E.d.D. het duidelijkst uit in zijn werk *Democratie en Geestelijke Herbewapening*, dat hij in 1940 liet publiceren. Daarin stelde hij dat het extremisme met de verkiezingen van 1939 voor hem nagenoeg de doodsteek had ontvangen. De verdedigende punten die in 1935 nog zó centraal stonden werden nu bijna als onnodig bestempeld. Dat het gevaar van de NSB was afgewend wilde echter niet zeggen dat de fascistische geesteshouding daarmee eveneens afgeweerd was. In tegendeel, de representatie

⁴⁷ Faber, *Naar Wijder Horizon*, 49-57.

⁴⁸ Faber, *Naar Wijder Horizon*, 216-222.

⁴⁹ Zeldenrust, *Het bolwerk van de Nederlandse democratische gedachte*, 56.

⁵⁰ Zeldenrust, *Het bolwerk van de Nederlandse democratische gedachte*, 52-60; Deze kwestie wordt ruim besproken in de maanden juli-augustus 1937 in bijvoorbeeld: 'Besturenconferentie op Woudschoten: Over de toekomst van E.d.D.', Eenheid door Democratie, 10 juli 1937 of 'Het werk van E.d.D.', Eenheid door Democratie, 17 juli 1937. Deze artikelen scheppen echter niet een dermate nieuw beeld dat dit hier uitgebreid besproken dient te worden.

in het democratisch bestel diende volgens Schermerhorn nog altijd verbeterd te worden. Politici en volk zaten niet meer op één lijn: waar het volk een zekere hervormingsdrang van haar vertegenwoordigers verwachtte, deden de volksvertegenwoordigers dit niet langer.

Schermerhorns tweede punt was dat bepaalde sociale vraagstukken, waaronder de agrarische kwestie en het werkloosheidsvraagstuk, helemaal niet door de politiek behandeld werden.⁵¹ Dit was een hekel punt dat al snel een nieuwe vraag opwierp: hoe verhiel E.d.D. zich tot deze politieke kwesties? In zijn antwoord hierop greep Schermerhorn vooral terug op de punten 4 en 6, dus 'Bevordering van een daadwerkelijke solidariteit der verschillende volksgroepen' en 'Versterking van een op de vaderlandse traditie voortbouwend zedelijk volksbewustzijn boven partij-politieke groepeerings met eerbiediging van elke godsdienstige overtuiging.' Eenheid door Democratie focuste zich hierbij vooral op de werking van de democratie en de aansluiting van het volk daarop. De redenatie daarachter was eenvoudig: wanneer het besef bij de bevolking over haar eigen democratische volksaard volledig werd aangewakkerd, zouden de grote problemen van de tijd en de problemen die de Nederlandse democratie met zich meedroeg opgelost worden. De democratie zou dus de materiële, morele en ethische ontwrichting van de samenleving tegengaan, zolang alle mensen achter haar zouden staan. Samenwerken was hierin de gemene deler. Schermerhorn stelde specifiek dat dit zuiloverstijgend moest zijn:

Deze taak zal ons volk **moeten** verrichten op de basis van de levenshouding en de inzichten zijner verschillende groepeerings, en het zal die **kunnen** volbrengen, mits de staatkundige partij-formatie, welke uit deze geestelijke groepeerings is voortgekomen, in beginsel en structuur gezond zij.⁵²

De hervormingsdrang moge hierin duidelijk zijn: E.d.D. signaleerde dat de staatkundige partijvorming niet langer de samenleving weerspiegelde. In hoeverre dit verzuilingskritiek was, kan betwist worden. Zolang de partijen de democratische gedachte van Nederland vertolkten, waren zij als de ledematen van het organisme. Zodra de volksgedachte anders wenste, diende de politiek mee te schuiven. Dit lijkt meer te duiden op een zeer dynamische democratieopvatting, hetgeen in hoofdstuk 4 nadrukkelijker zal worden besproken.

Behalve hervormingsdrang komt ook eenheid hier weer nadrukkelijk terug, hetgeen zich vooral uit in de samenwerking die Nederlanders met elkaar aan zouden moeten gaan. Zij dienden

⁵¹ Willem Schermerhorn, *Democratie en Geestelijke Herbewapening*, (Utrecht 1940), 1-15.

⁵² Schermerhorn, *Democratie en Geestelijke Herbewapening*, 1-13.

samen de grote problemen van de eigen tijd op te lossen. In de jaren dertig waren dit vooral het werkloosheidsvraagstuk en de agrarische kwestie, die door de huidige politiek niet opgelost leken te kunnen worden. Dit was precies waar hervormingen en eenheid elkaar troffen. Frappant is dat vrijheid, vertegenwoordigd in punt 5, de grote afwezige in deze tijdsperiode was. Mogelijk kwam dit door het feit dat er geen acute dreiging in Nederland was en mensen niet extra bewust gemaakt hoefden te worden.

Waar de terugkerende thema's wel duidelijk zijn, geldt dit echter nog niet voor de fasering. Zeldenrust duidt de fase 1938-1940 aan met de term 'Verdieping van Democratie'. Vreemd genoeg stopt hij zijn analyse echter met de Duitse inval van Polen op 1 september 1939. Voor hem neemt de oorlog dan alle aandacht op en stopt de democratische taak van E.d.D.⁵³ Hoewel de oorlog inderdaad veel aandacht opslokte, waren de gevolgen enigszins verassend. In eerste instantie zou je denken dat hiermee de democratische verdieping zou verdwijnen; de oorlogsdreiging lijkt immers veel nijpender. Maar de crux zit hem hier in de geestelijke landsverdediging. Dit houdt kort in dat het nationaalsocialisme een buitenlands product was dat Nederland slechts buiten kon houden door meer dan ooit de democratische volksgedachte en eenheid te behouden.⁵⁴ Uiteindelijk ging de beweging zelfs nog verder: zij speculeerde al over het uitbreken van de oorlog en benadrukte dat Nederland het land was waar vanuit herstel plaats zou moeten vinden.⁵⁵ Eenheid door Democratie richtte de blik dus al vooruit. Daarom is een vierde fase onder de noemer 'Democratie onder oorlogsdreiging' (september 1939-mei 1940) een aanvulling op het bestaande onderzoek. Deze fase komt dan ten einde met de Duitse inval in mei 1940, die tevens het einde van de beweging betekent.

Dit contextualiserende hoofdstuk heeft, behalve het verduidelijken van de achtergrond van Eenheid door Democratie, enkele interessante zaken en thema's opgeroepen die verder onderzoek behoeven. Als we naar de thema's 'vrijheid', 'volkseenheid' en 'hervormingsdrang' kijken, zien we dat die drie thema's steeds terugkeren. Dit is niet alleen terug te zien in de 7 punten, die van alle drie duidelijke connotaties bevatten, maar ook zeker in enkele eerdere gepubliceerde studies over het onderwerp – daar worden de thema's eveneens nadrukkelijk benoemt en besproken. Vrijheid lijkt bovendien vooral in de eerste periode heel belangrijk en verschuift later wat meer naar de achtergrond, terwijl voor hervormingsdrang het tegenovergestelde geldt. Volkseenheid blijft de gehele tijd een speerpunt. Daarnaast bood dit hoofdstuk extra uitleg en context over de fasering waarin de thema's het beste onderzocht kunnen worden. Zo is er sprake van een fase van 1935 -

⁵³ Zeldenrust, *Het bolwerk van de Nederlandse democratische gedachte*, 82-84.

⁵⁴ 'Standvastigheid en zelfbedwang', *Eenheid door Democratie* (2 september 1939); 'Burgerzin: Vooral in de tegenwoordige omstandigheid een eerste plicht', *Eenheid door Democratie* (23 september 1939).

⁵⁵ 'Betrekt de wacht!', *Eenheid door Democratie* (16 september 1939); 'Het Parool: Doorwerken!', *Eenheid door Democratie* (4 november 1939).

juli 1937 waarin de verdedigende taak centraal stond en de dreiging van de NSB acuut was. De tweede fase duurde van juli 1937 tot mei 1938 en stond in het teken van een interne crisis. De fase van mei 1938 tot september 1939 stond vervolgens in het teken van de progressieve punten en het leren van de democratie. De laatste fase, 'democratie onder oorlogsdreiging', was als het ware een meer toekomstgerichte versie van de derde fase.

Hoofdstuk 2: ‘Vrijheid is een menselijke strijd, dictatuur eischt dierlijke onderworpenheid’: over het belang van vrijheid binnen Eenheid door Democratie

Vrijheid was één van de essentiële thema’s binnen het programma van Eenheid door Democratie en werd gezien als de basis waarop de democratie kon functioneren. Wat deze vrijheid precies inhield, voor wie zij gold en in welke mate zij aan de burger gegeven diende te worden was gedurende het Interbellum onderwerp van discussie.⁵⁶ Zo laat Joris Gijsenbergh zien dat in zijn disciplineringsrepertoire orde en gelijkheid het belangrijkste is terwijl in burgerrechtenrepertoire vrijheid juist essentieel is.⁵⁷ Dit hoofdstuk zal nader ingaan op wat de invulling en betekenis van vrijheid precies was binnen Eenheid door Democratie.

Om te beginnen was vrijheid voor E.d.D. veel meer dan een politiek twistpunt; het werd door haar gezien als één van de fundamenteën van ons land. In een artikel schrijft een journalist dan ook: ‘Waarin is de Democratie in ons land gefundeerd? In de eerste plaats in de vrijheidszin.’⁵⁸ Vrijheid werd hierin gepresenteerd als een belangrijke tegenhanger van het dictatoriale staatsbestel, dat louter ‘slaafsheid’ voort zou brengen. Toch zal ook blijken dat het ook een fluïde concept was dat zich aanpaste aan de beweging en haar tijd. Zo mocht vrijheid naarmate de tijd vorderde steeds meer gekort worden.

Vanaf de eerste uitgave speelde vrijheid een belangrijke rol voor het propagandablad. Eenheid door Democratie gebruikte vrijheid om een polemiek te creëren tussen de democratie en dictatuur. Democratie stond gelijk aan vrijheid en verantwoordelijkheid voor ieder mens, dictatuur de beknotting van precies dat.⁵⁹ Faber zelf was zich daar sterk bewust van: ‘Ik geloof niet dat je mag onderschatten, ondanks de naam, dat E.d.D. een duidelijk negatief op de NSB gerichte beweging is geweest.’⁶⁰ Deze tegenpropaganda kwam geregeld terug in de vroege artikelen van het blad. Duidelijke voorbeelden hiervan zitten in het artikel ‘Democratie of Dictatuur’, waar – naast de weinig tot de verbeelding latende titel – de auteur zich fervent negatief uitlaat over het nazisme. Zo stelt hij dat de NSB er hiervoor zou zorgen dat ‘ons land niet langer het vrije Nederland is maar een aanhangsel van het Derde Rijk (...)’ en vraagt hij zich af ‘hoe (...) zoo’n on-Nederlandsche

⁵⁶ Eenheid door Democratie, *Democratie of Dictatuur*, 7.

⁵⁷ Gijsenbergh, *Democratie en gezag*, 21-28.

⁵⁸ ‘Bestuurs-conferentie op Woudschoten’, *Eenheid door Democratie* (10 juli 1937).

⁵⁹ In dit geval: ‘Waar gaan wij heen?’, *Eenheid door Democratie* (oktober 1935).

⁶⁰ Rovers, ‘Eenheid door Democratie’, 35-36.

houding mogelijk [is]?⁶¹ In een ander artikel benadrukt de auteur dat het ‘primair is (...) het snel naderende onheil [te keeren].’

Steeds opnieuw werd in dergelijke verslagen benadrukt dat vrijheid een ‘oer-Nederlands’ begrip was dat werd bedreigd door het ‘importproduct’ der dictatuur.⁶² Toch werd vooralsnog niet expliciet verklaard wat deze vrijheid precies inhield, hetgeen overeenkwam met het defensieve- en conservatieve karakter dat de beweging in deze vroege periode karakteriseerde.⁶³ Ook in december 1935 was dit goed te zien: ‘Den nuchteren, bedachtzamen, vrijheidslievenden aard van ons volk in aanmerking genomen, kan men het voorlopige succes van de N.S.B niet anders zien dan als uiting van massapsychose.’⁶⁴

Hints naar wat die vrijheid definieerde waren er echter wel: persoonlijke vrijheid, vrijheid van meningsuiting, recht van vereniging en vergadering en brief-, telegraaf- en telefoongeheim komen alsmat terug in artikelen van E.d.D.. Deze principes werden gezien als de waarborgers van de vrijheid van het individu ten opzichte van de staat.⁶⁵ Op abstracter niveau werd er eveneens veel over vrijheid nagedacht. Vrijheid in deze zin betekende de mogelijkheid om zelf over zaken na te mogen denken en zelf beslissingen te kunnen nemen en een eigen standpunt te kunnen bepalen. Een dergelijke opvatting focuste dus veel op de vrijheid van geest.⁶⁶ Tot slot diende vrijheid ook aan iedere burger toegekend te worden, zelfs aan degenen die een bedreiging vormden voor de vrijheid en de democratie zoals de NSB.⁶⁷

In februari 1937 werd ook meer aandacht besteed aan het uitdiepen van de betekenis van vrijheid. Daarbij viel vooral op dat Nederlands lange traditie met vrijheid veelvuldig werd benadrukt. Met name de onder leiding van Willem van Oranje gehouden Nederlandse Opstand (1568-1648) stond daarbij centraal.⁶⁸ Het was aan de huidige generatie om die verworven vrijheden te beschermen en door te geven zodat ook toekomstige generaties hier nog van konden genieten. Cultuur bestond slechts bij de gratie van vrijheid van gedachten en juist die dreigde verloren te gaan: ‘(...)Toch aanvaarden wij gezamenlijk die ene plicht: Het voortdragen van den fakkel van

⁶¹ ‘Democratie of Dictatuur’, *Eenheid door Democratie*, (februari 1936).

⁶² ‘De Nederlandse nationale gedachte’, *Eenheid door Democratie* (januari 1936).

⁶³ Dit is een van de zaken die in hoofdstuk 1 naar voren is gekomen.

⁶⁴ ‘De nationaalsocialistische gedachte in Nederland’, *Eenheid door Democratie* (december 1935).

⁶⁵ ‘Ons Parool in 1936’, *Eenheid door Democratie* (januari 1936).

⁶⁶ ‘Vrijheid is een menselijke strijd, dictatuur eischt dierlijke onderworpenheid’, *Eenheid door Democratie* (november 1935). Exact citaat: Vrij zijn is strijden met zichzelf, is de grenzen bepalen, zelf een standpunt bepalen.

⁶⁷ ‘Politiek?’, *Eenheid door Democratie* (december 1935). Exact citaat: ‘Het is nu eenmaal een fout in de democratie, dat zij haar belagers niet uit mag roeien. Doch een fout van grootste allure, waardoor de democratie in adeldom torenhoog uitsteekt boven het verachtelijke machtsmisbruik en de geweldmethoden van het rubberknuppelsocialisme.’

⁶⁸ ‘Voor de verkiezingen’, *Eenheid door Democratie* (1 mei 1937); *Eenheid door Democratie*, ‘Bij de verjaardag van H.K.H. Prinses Juliana’, *Eenheid door Democratie* (1 mei 1937); *Eenheid door Democratie*, ‘Bij de tombe van Willem den Zwijger’, *Eenheid door Democratie* (3 september 1938).

vrijheid en verdraagzaamheid.⁶⁹ Het is op zijn minst opvallend dat in de vijf edities van het blad die volgden, er geen ruimte werd ingeruimd voor vrijheid als onderdeel van de idealen, juist gezien het belang dat er in die maanden aan werd gehecht. Dit is hoogstwaarschijnlijk een gevolg van het idee dat vrijheid al ernstig in de Nederlandse cultuur zat ingebakken en al veelvuldig was benadrukt in de artikelen - daardoor hoefde zij niet steeds opnieuw als nieuw ideaal aangewakkerd te worden.

Desondanks bleef het 'bestrijden' van dictatoriale partijen een hoofdmoot, zij het met frisse tegenzin, zo blijkt uit een ander artikel waarin de eerder beschreven polemiek weer sterk terugkeerde: 'Toch is uw indruk onjuist, want de man werkt niet aan de dijk om de dijk, doch hij is gedwongen eraan te arbeiden opdat hij straks zijn eigenlijke werk op den akker met de vrucht zal kunnen verrichtten. Zo is het met E.d.D. op het terrein der staatkunde.'⁷⁰ Eenheid door Democratie was er gedurende deze fase op gebrand om een zo groot mogelijk schrikbeeld over de dictatuur te presenteren om zo zoveel mogelijk mensen aan de democratische kant te houden: 'De dictatuur wordt gedragen door de demonische krachten van dezen tijd. Zij kiest den haat, het geweld, het nationaal egoïsme...'⁷¹

Het moge dan ook niet verwonderlijk zijn dat de verkiezingsuitslag met enorm enthousiasme werd ontvangen. Hiervoor kunnen ten minste twee redenen gegeven worden: ten eerste hadden de grote vijanden, de dictatoriale partijen, terrein verloren. Ten tweede kon er nu aandacht besteed worden aan andere zaken. Een journalist schreef dan ook enthousiast: 'Nu de democratie in Nederland weer sterker staat dan ooit, komt de constructieve zijde van ons werk op de voorgrond.'⁷²

Deze constructieve zijde toonde ook direct de tweeledigheid van de beweging aan. De eerste drie van de zeven kernpunten waren vooral defensief van aard. Zij waren vooral gericht op het behoud. De laatste vier punten waren echter veel meer constructief en kwamen nu meer op de voorzijde.⁷³ Dat de beweging zeker tot de Tweede Kamerverkiezingen van 1937 een sterk verdedigend en conservatief karakter had, blijkt eveneens uit Fabers boek. Het gebrek aan een duidelijke democratische ideologie wijdde hij aan het feit dat de nood tot actie hem ervan weerhield deze uit te werken. Het ging er op dat moment vooral om dat de kernwaarden - te noemen de vrijheid van pers, vereniging en vergadering - van de democratie verdedigd werden. Vrijheid was hierin dus wederom zeer belangrijk.⁷⁴

⁶⁹ 'Klaar om te starten', *Eenheid door Democratie* (3 april 1937); Eenheid door Democratie, 'Bij de tombe van Willem den Zwijger', *Eenheid door Democratie* (3 september 1938).

⁷⁰ 'Onze taak', *Eenheid door Democratie* (8 mei 1937).

⁷¹ 'De eerste ronde: De geest van dezen tijd.', *Eenheid door Democratie* (17 april 1937).

⁷² 'Na de verkiezingen', *Eenheid door Democratie* (5 juni 1937).

⁷³ Faber, *Naar Wijder Horizon*, 215-232; 'Nog steeds Eenheid door Democratie', *Eenheid door Democratie* (19 juni 1937).

⁷⁴ Faber, *Naar Wijder Horizon*, 215-232.

Het slotstuk van de verkiezingsperiode was de conferentie op Woudschoten in juli 1937, hetgeen duidelijk zou maken dat E.d.D. zich op een splitsing bevond. Op deze conferentie, waar de toekomst van de beweging werd besproken, werd duidelijk de wens uitgesproken om ook meer progressief werk te verrichten.⁷⁵ Dit zou tot uitvoer moeten komen in de nadere uitwerking van de laatste vier punten van het bestuursprogramma. Interessant is te zien dat op punt 5 (Versterking van den zin voor vrijheid en recht onder het Nederlandsche volk) na, geen van de punten wat met vrijheid te maken had.

Mei 1938 is een goed moment om te kijken of deze nadruk op de progressieve waarden, en de rol van vrijheid hierin, nadrukkelijk naar voren waren gekomen. Niet alleen werd in deze maand de bestuurscrisis definitief opgelost en kon de beweging weer vooruitkijken, ook was er een grote landelijke uitverkochte demonstratie welke door 5.000 man werd bezocht. Al snel werd duidelijk dat de polemiek tussen dictatuur en democratie nu veel minder op de spits werd gedreven. Het gevolg voor het gebruik van het begrip vrijheid werd hierin eveneens meteen duidelijk: er werd geen moment over gesproken in het verslag van de demonstratie. In plaats daarvan trad één van de andere drie thema's, 'volkseenheid', veel meer op de voorgrond.⁷⁶

Desalniettemin verdween vrijheid niet geheel uit het discours van de beweging; wanneer gerept werd over 'de dictatuur' bleef zij terugkeren. Toch gebeurde dit niet in eenzelfde context als daarvoor: waar vrijheid eerder tegen de dreigende dictatuur in Nederland werd geplaatst, werd zij nu vooral vanuit een internationale context bekeken.⁷⁷ Het duidelijkst komt dit naar voren in het artikel 'Een mondig volk of een bewaarschool'. Daar stelt de auteur: 'Ziet daar de tegenstelling: De Democratie leidt tot een mondig volk. De totalitaire staat verlaagt zijn volk tot een bewaarschool. Dat het grootste gevaar zou komen van een staatskapitalisme, dat de massa van haar wettelijke vrijheden zou berooven en onderwerpen aan gedwongen arbeid.'⁷⁸ Dit internationale kader is vooral het gevolg van de afgenomen dreiging in Nederland zelf. Nu de extremisten in eigen land teruggedrongen waren, verschoof de focus naar de bron van de problemen: Nazi-Duitsland en de Sovjet-Unie.

In deze periode werd ook wederom de expliciete link gelegd tussen vrijheid en Willem van Oranje, waarbij laatstgenoemde steeds vaker werd gepresenteerd als degene die Nederland haar vrijheid had geschonken. Dit toonde tevens aan dat democratie niet voortkwam uit de Franse

⁷⁵ 'Bestuurs-conferentie op Woudschoten', *Eenheid door Democratie* (10 juli 1937); Dit is tevens duidelijk terug te vinden in Rovers en Zeldenrust die beiden over verschillende fases spreken.

⁷⁶ 'Onze Landelijke demonstratie', *Eenheid door Democratie* (14 mei 1938).

⁷⁷ Voorbeelden hiervan zijn: 'Modern Materialisme', *Eenheid door Democratie* (18 juni 1938); 'Nationaal-Socialisme', *Eenheid door Democratie* (9 juli 1938); 'Sovjet-Harmonie', *Eenheid door Democratie* (9 juli 1938); 'Geestelijke Weerbaarheid', *Eenheid door Democratie* (30 juli 1938); 'Zonder vrijheid geen menswaardig bestaan', *Eenheid door Democratie* (24 september 1938).

⁷⁸ 'Een mondig volk of bewaarschool', *Eenheid door Democratie* (16 juli 1938).

Revolutie (1789-1799) maar al eerder wortels had in de Nederlandse samenleving. Ook werd hierin het belang aangestipt van ‘positieve vrijheid’: vrijheid was niet iets wat in de jaren dertig werd verworven, maar was doorgegeven door eerdere generaties en zodoende ook weer doorgegeven diende te worden. Het werd van groot belang gezien om deze traditie ook te kennen; slechts dan kon de vrijheid immers op een verantwoordelijke manier gedragen worden.⁷⁹

Het was nu ook voor het eerst dat de relatie tussen vrijheid en de volksaard zo diep werd uitgegraven: vrijheid was niet alleen essentieel omdat het cultuur en democratie mogelijk maakte, men kon eigenlijk geen Nederlander zijn zonder zichzelf in die traditie te plaatsen. Eenheid door Democratie speelde hier in haar artikelen feilloos op in: ‘(...)Toch aanvaarden wij gezamenlijk die ene plicht: Het voortdragen van den fakkel van vrijheid en verdraagzaamheid.’⁸⁰ Vrijheid stond zo in dienst van traditie en werd ook expliciet gebruikt om een nationaal eenheidsgevoel op te wekken.

Door de dreigende oorlogssituatie die Europa steeds meer in haar greep hield, kwam vrijheid als concept vanaf augustus 1939 steeds minder vaak terug. De angst voor de dictatuur werd nu op een hele andere manier beleefd. Waar eerder de dreiging van een dictatuur in Nederland ervoor gezorgd had dat het debat omtrent vrijheid opleefde, werd eenheid nu gezien als de redder van deze dreigende situatie. De geestelijke landsverdediging stond vanaf nu centraal.⁸¹

Het opvallende van de praktische invulling van vrijheid was dat Eenheid door Democratie nu bereid was de vrijheid te korten van degenen die zich ‘on-Nederlands’ gedroegen.⁸² Dit was een flinke ommezwaai. Eerst was het grootste goed van de democratie immers nog dat zij haar vijanden niet mocht verbieden om zich te organiseren of beperkingen op kon leggen – de democratie had immers als fout van grote allure dat zij haar tegenstanders niet mocht beknotten.⁸³ Nu was dat wel anders, zo liet de partij weten: ‘Dan is, dunkt ons, het oogenblik gekomen, om dezen zonderlingen ‘vaderlanders’ in duidelijke taal en op krachtige wijze te laten blijken, dat de Nederlandsche gemeenschap hiervan niet gediend is.’⁸⁴

In het kader van de naderende oorlogsdreiging was het daarom niet verwonderlijk dat de dichotomie die we tussen 1935 en 1937 tussen democratie en dictatuur duidelijk zagen, weer veelvuldig naar voren kwam. De Duitsers en Russen ontbrak het aan vrijheidszin, zo meende

⁷⁹ ‘Bij de tombe van Willem den Zwijger’, *Eenheid door Democratie* (3 september 1938).

⁸⁰ ‘Bij de tombe van Willem den Zwijger’, *Eenheid door Democratie* (3 september 1938).

⁸¹ ‘Standvastigheid en Zelfbedwang’, *Eenheid door Democratie* (2 september 1939); ‘’t Sal waerachtig wel gaen’, *Eenheid door Democratie* (9 september 1939); ‘Wij waren voorbereid’, *Eenheid door Democratie* (9 september 1939).

⁸² ‘Gasmaskers op.., het geweten spreekt’, *Eenheid door Democratie* (18 november 1939).

⁸³ Rechtstreekse verwijzing naar: ‘Politiek?’, *Eenheid door Democratie* (december 1935). Exact citaat: ‘Het is nu eenmaal een fout in de democratie, dat zij haar belagers niet uit mag roeien. Doch een fout van grootste allure, waardoor de democratie in adeldom torenhoog uitsteekt boven het verachtelijke machtsmisbruik en de geweldmethoden van het rubberknuppelsocialisme.’

⁸⁴ ‘Gasmaskers op.., het geweten spreekt’, *Eenheid door Democratie* (18 november 1939).

E.d.D.⁸⁵ De beweging toonde zich bewust van het feit dat de oorlog niet kortlopend zou zijn. Nederland moest echter haar karakter en vrijheid zoveel mogelijk bewaren. Slechts een volk dat zichzelf was, kon anderen tegemoet treden, meende de partij. Tegelijkertijd hoopte E.d.D. dat Nederland samen met België een eiland in de branding kon zijn. Dit eiland zou vervolgens de beschavingsgoederen, waaronder vrijheid, bewaken.⁸⁶

Vanaf dit moment werd er ook sterk rekening gehouden met het feit dat de oorlog zich ook naar Nederland zou kunnen gaan verplaatsen. In de gevallen waarin vrijheid wel werd gebruikt was dat vaak op dezelfde polemische manier die al eerder besproken is. De oorlog vond echter op nog een andere manier haar doorwerking in het vrijheidsideaal: zij raakte nu steeds meer ondergeschikt aan het staatsbelang. De eerste uiting hiervan is terug te zien in het artikel ‘Gij klaagt.... maar de gemobiliseerden benijden u’, waarin werd opgeroepen de offers die de regering van mensen vroeg te dragen zonder te klagen. Zaken als suiker werden gedistribueerd opdat eenieder iets zou krijgen. Met de plaatsing van het groepsbelang boven vrijheid ontstond er dus een duidelijke spanning tussen gezag en vrijheid.⁸⁷

In maart 1940 stond deze verhouding tussen gezag en vrijheid echt centraal. Volgens Eenheid door Democratie stonden deze twee elkaar totaal niet in de weg. Integendeel, het waren twee uitersten waartussen de samenleving zich bewoog. Ten tijde van een moeilijke tijd lag de nadruk op het gezag, in goede tijden op de vrijheid. Hierin lag ook weer de blik op de toekomst. ‘Momenteel zit Nederland in een moeilijke tijd, maar het gaat erom hoe ons nu op stellen. Als dit juist is, zullen wij de vrede winnen’, zo werd er over gesproken.⁸⁸ Het functioneren van de overheid stond echter centraal; zij moest haar taak zonder tegenstand uit kunnen voeren. Het korten van vrijheden of rechten van degenen die het volksleven in de weg stonden, hoorden daar tevens bij.⁸⁹

De inval in Noorwegen in april 1940 maakte de angst voor een inval in Nederland nog groter. Eenheid door Democratie nam toen zelfs afstand van het vrijheidsbeginsel. Dit werd echter niet gepresenteerd als een falen van de democratie, het was juist datgene wat verankerd was in de grondwet om haar te kunnen waarborgen.⁹⁰ De vernauwing van de vrijheden werd zeker niet als ideale situatie beschreven, maar men benadrukte wel dat het een noodzakelijk kwaad was om de orde te kunnen bewaren. Dat deze vrijheden pas vijf jaar later weer terug zouden keren was iets dat

⁸⁵ Voorbeelden hiervan zijn te vinden in: ‘Een wiens ogen opengingen’, *Eenheid door Democratie* (2 september 1939); ‘E. Ludwig over de oorzaken’, *Eenheid door Democratie* (2 september 1939); ‘Het Macchiavellistische Moskou’, *Eenheid door Democratie* (14 oktober 1939).

⁸⁶ ‘Wij waren voorbereid’, *Eenheid door Democratie* (9 september 1939).

⁸⁷ ‘Gij klaagt... maar de gemobiliseerden benijden u’, *Eenheid door Democratie* (14 oktober 1939).

⁸⁸ ‘Democratie is: Kracht’, *Eenheid door Democratie* (2 maart 1940).

⁸⁹ ‘Den handschoen geweigerd’, *Eenheid door Democratie* (9 maart 1940).

⁹⁰ ‘In staat van beleg’, *Eenheid door Democratie* (27 april 1940).

misschien toen al door de hoofden spookten maar op het moment zelf nog totaal geen zekerheid was.

Dit hoofdstuk heeft laten zien dat vrijheid, dat al sinds 1935 een kernbegrip was voor Eenheid door Democratie, een zeer fluïde begrip was. Interessant genoeg werd het zelden gebruikt als een op zichzelf staand punt; meestal werd zij gelinkt aan bijvoorbeeld gemeenschapszin of gepresenteerd als een noodzakelijke voorwaarde voor de democratie. Bovenal werd het gebruikt in de tegenstelling met de dictatuur. Deze polemieken leek dan ook vooral bedoeld om mensen verdere angst voor dat laatste aan te jagen. Op het moment dat in 1937 de directe dreiging van de democratie afgeworpen leek te zijn, verdween vrijheid steeds meer naar de achtergrond.

Vrijheid was hier echt het middel en niet het doel. Dat vrijheid vooral een retorisch middel was kwam nog nadrukkelijker naar voren toen de oorlogssituatie steeds nijpender werd. Vrijheid was toen een intrinsieke kernwaarde die vooral de eenheid diende te bewaren ten tijde van de buitenlandse dreiging. Dit ging zo ver dat er met één van de kernwaarden van de democratie – democratie mocht geen beperkingen opleggen aan haar tegenstanders - gebroken werd. Vanaf nu was repressie een acceptabel middel. Deze opvallende omwenteling had te maken met de dreigende oorlogssituatie die veel paniek zaaide, maar was desalniettemin zeer opvallend te noemen. Bovenal liet het zien dat hoewel mensen hun idealen hadden, zij allerm minst vastzaten in hun eigen patronen of repertoires. Het pragmatisme overheerste dermate dat de retoriek werd aangepast aan het moment. Deze opvallende conclusie is te verklaren vanuit het gegeven dat de boodschap die verzonden werd niet teveel van de realiteit van het moment af diende te wijken, anders zou zij geen bereik vinden. De vraag rest nu of deze fluiditeit ook te signaleren is bij de andere thema's.

Hoofdstuk 3: ‘Een diep besef van verbonden zijn in eenzelfde gezindheid’: volkseenheid als kernconcept binnen Eenheid door Democratie.

Het thema ‘Volkseenheid’ was na vrijheid het tweede kernconcept van de beweging Eenheid door Democratie. Binnen dit thematisch hoofdstuk zullen termen als volkswil, volksaard en eenheid uitgebreid aan bod komen, alsmede patriottisme. Dit voornamelijk omdat volgens E.d.D. allen in dienst stonden van het aanwakkeren van deze volkseenheid. Eenheid bleek een absoluut kernbegrip te zijn dat echter ook op meerdere manieren ingezet kon worden, afhankelijk van de tijd waarin de beweging schreef.

Het belang van volkseenheid werd door Faber (hij schreef het werk in de naam van de beweging) al in de allereerste brochure van E.d.D. genoemd. Daar schreef hij dat ‘er spontaan onder het volk eene beweging ontstond die trachten voor een democratische volkseenheid te strijden.’⁹¹ Daarnaast was het ook terug te zien in de directe doelstelling die de partij zichzelf had gesteld: ‘Dat onze beweging mede moet bouwen aan de zedelijke kracht en de eenheid van ons volk. Daarvoor is geen ‘leider’, geen verdachtmaking van anderen en geen knoet noodig. Deze eenheid en kracht groeien uit het diep verlangen van het Nederlandsche volk als geheel en van elken Nederlander afzonderlijk.’⁹² Essentieel binnen dit Nederlandse volkskarakter was haar patriottisme, zo meende Faber ook. Als uitgangspunt diende het huis Oranje, dat door een verenigd volk een grotere eenheid kon vertonen.⁹³ Het is dan ook niet voor niets dat volkseenheid bij punt 1 en 2 van de zeven programmapunten nadrukkelijk terugkwam en bij punt 4 t/m 6 zelfs werd samengevat onder de noemer ‘Nederlandse volkskracht’.⁹⁴

Aangezien de eenheid volgens Eenheid door Democratie al in het volk besloten lag, was de partij aan het begin vooral bezig met het aanwakkeren van dit besef. Er werd pertinent gesproken van ‘ons volk’ en de ‘echte Nederlander’, van waaruit vervolgens weer de strijd voor democratisch gedachtegoed benaderd werd.⁹⁵ Maar Eenheid door Democratie ging nog een stap verder: volkseenheid en democratie werden door haar aan elkaar gelijkgesteld. Zo stelde de partij dat

⁹¹ Eenheid door Democratie, *Democratie of Dictatuur*, 4.

⁹² Eenheid door Democratie, *Democratie of Dictatuur*, 4.

⁹³ Eenheid door Democratie, *Democratie of Dictatuur*, 14.

⁹⁴ Eenheid door Democratie, *Democratie of Dictatuur*, 1 en 21-29.

⁹⁵ ‘Naar een Nederlandsche Volksaard’, *Eenheid door Democratie* (oktober 1935); ‘Onze Beweging’, *Eenheid door Democratie* (1 november 1935); ‘Nederlandsche Volkskracht’, *Eenheid door Democratie* (november 1935); ‘Daadwerkelijke Solidariteit’, *Eenheid door Democratie* (december 1935); ‘Nogmaals: Geen politiek’, *Eenheid door Democratie* (februari 1936).

‘democratie [...] de samenwerking van in het volk levende krachten en inzichten [is], waarbij als het eene groote doel voor ogen staat de welvaart en de geestelijke verrijking van het volksgeheel.’⁹⁶

Opvallend was dat deze verwijzingen naar de volksaard in grote mate samenvielen met de polemieken tussen democratie en dictatuur - een duidelijk voorbeeld van het bestrijden van de NSB op eigen terrein.⁹⁷ ‘Daarin stonden NSB, EDD en volkseenheidsstreven min of meer op één lijn’, meent de historicus Frits Rovers dan ook.⁹⁸ Het idee van volkssolidariteit was immers een belangrijke pijler onder de mogelijke NSB-aanhang. Door hier veel nadruk op te leggen, kon Eenheid door Democratie mogelijke sympathisanten van de dictatuur wegplukken.

Het is eigenlijk dezelfde polemieken, maar dan nog meer benadrukt, die we nog kunnen zien in februari 1937, wanneer de partij over de intrede van de NSB in Nederland spreekt: ‘(...) dat Holland eeuwig Hollands zal blijven (...) en dat buitenlands georiënteerde groepen hier geen kans van slagen hebben.’⁹⁹ Hierin lag ook een zekere angst voor het volkseigene, één van haar kernconcepten, besloten: hoewel zij datgene was wat Nederlanders tot Nederlander maakte, was zij ook een gevoel en daarmee in de kern irrationeel. Bovendien kon gevoel gemanipuleerd worden. Als gevolg daarvan kon zelfs de beste en puurste Nederlander door intensieve propaganda gemanipuleerd worden en van de democratische principes worden afgedreven.¹⁰⁰

Wanneer de kans inderdaad bestond dat intensieve propaganda het volk van de democratie af kon laten drijven, diende Eenheid door Democratie tegenpropaganda te bedrijven. In het licht van de volkseenheid en patriottistische ondertoon was de manier waarop dit gebeurde evident: de Nederlandse volksaard werd er benadrukt en uitvergroot, terwijl tegelijkertijd de ‘onnederlandsheid’ van de NSB naar voren werd gebracht. Nu de verkiezingen van 1937 dichterbij kwamen, was er ook steeds meer sprake van een meer belerende en sturende ondertoon: ‘Bij de volgende verkiezingen zal het Nederlands volk een belangrijke beslissing hebben te nemen. Welken weg willen wij inslaan? Die der dictatuur of die der democratie?’¹⁰¹ Bovendien werd hier net als bij het vrijheidsconcept actief gepoogd angst aan te jagen voor het ongewilde staatsbestel, dat werd gezien als een ‘kanker’ dat uitgesneden diende te worden door de goede staatsburger.¹⁰² Pas na de verkiezingen in 1937 zou deze schrijfwijze stoppen.

⁹⁶ ‘Een communistische verdediging der dictatuur’, *Eenheid door Democratie* (november 1935).

⁹⁷ Dit komt overeen met wat zowel Faber als Zeldenrust in hun werken hebben gesteld. Zie Zeldenrust, *Het bolwerk van de Nederlandse democratische gedachte*, 87-89; Rovers, ‘Eenheid door Democratie’, 33.

⁹⁸ Rovers, ‘Eenheid door Democratie’, 33.

⁹⁹ ‘Het Ontwaakte land’, *Eenheid door Democratie* (februari 1937).

¹⁰⁰ ‘Onze Idealen: Het volkseigene’, *Eenheid door Democratie* (20 februari 1937); ‘Onze idealen: II. De volksgedachte’, *Eenheid door Democratie* (27 februari 1937); ‘Angst’, *Eenheid door Democratie* (4 maart 1937). Het meest duidelijke citaat uit deze artikelen is: ‘Zij weet, dat de kracht van de duizendmaal herhaalde leugen sterker is dan de waarheid.’

¹⁰¹ ‘Klaar om te starten’, *Eenheid door Democratie* (3 april 1937). Dit is slechts één van de vele voorbeelden.

¹⁰² ‘De snelvoetige leugen’, *Eenheid door Democratie* (13 februari 1937); ‘Het spelletje van de grijperij naar de macht’, *Eenheid door Democratie* (22 mei 1937).

Toch was er in deze periode ook aandacht voor positieve connotaties over de volkseenheid. Het betrof hier vooral een voortzetting van wat eerder in 1935 al werd gezegd over de eigenheid van het Nederlandse volk en de democratie die zij met zich meedroeg.¹⁰³ Dit kwam tevens terug in de artikelenreeks 'Onze Idealen', waarin het 'gezond nationalisme' werd besproken.¹⁰⁴ Met name in artikel II en III van deze reeks werd besproken hoe mensen los waren gekomen van hun nationale traditie. Volgens Eenheid door Democratie kwam dit door het kosmopolitisme, dat zich eraan schuldig maakte dat mensen loskwamen van hun natuurlijke en historische bindingen. Slechts een volk dat zichzelf was, kon anderen immers tegemoet treden, meende de beweging.¹⁰⁵

Om het volkseigene te kunnen beschermen diende de volkseenheid dan ook in eigen land gestimuleerd te worden. Eenheid door Democratie probeerde daarom als een paraplu over de zuilen heen te hangen om mensen met verschillende oriëntaties met elkaar in contact te laten komen en te laten samenwerken.¹⁰⁶ De meest gebruikte manier om dit te doen was wederom door patriottisme op te wekken, waarbij de beweging veelvuldig wees op de traditie, gemeenschappelijke liefde en de eigenheid van de Nederlandse eenheid. Dit werd vervolgens gecombineerd met een soort oer-eenheid vanuit democratisch perspectief (en daarmee indirect de 'onnederlandsheid' van het nationaalsocialisme).¹⁰⁷

Deze oer-eenheid diende echter niet verward te worden met een uniformiteit zoals de NSB die nastreefde. Eenheid bestond namelijk niet alleen uit volksbesef, maar ook uit een cultuurbesef dat gebonden was aan tradities, normen en waarden.¹⁰⁸ Sowieso typeerde Eenheid door Democratie zichzelf als een culturele beweging; zij ging niet zeggen wat er ging gebeuren, maar wilde slechts dat wat er met Nederland zou gaan gebeuren vanuit een cultureel besef en een volkseenheid zou plaatsvinden.¹⁰⁹

Ook in de eerste weken na de verkiezingen bleef democratie als onderdeel van cultuur en beschaving de boventoon voeren bij E.d.D..¹¹⁰ Daarnaast erkende de beweging dat enkele

¹⁰³ 'Voor de verkiezingen', *Eenheid door Democratie* (20 februari 1937): 'De verkiezingen hebben als inzet de vrijheid, die met Oranje van het begin af verbonden is geweest met ons onafhankelijk volksbestaan. Aan voorgelicht en nazaat zijn wij verplicht er voor te werken en te vechten, dat Oranje, democratie en Nederland bij elkaar blijven.'; 'Onze Idealen: II De volksgedachten', *Eenheid door Democratie* (27 februari 1937): 'Wat wij bedoelen, vinden wij niet beter uitgedrukt dan in de woorden van koningin Wilhelmina: Wij willen onszelf zijn en blijven.'

¹⁰⁴ 'Onze idealen: II. De volksgedachte', *Eenheid door Democratie* (27 februari 1937); 'Onze idealen: III. Volksgemeenschap', *Eenheid door Democratie* (4 maart 1937).

¹⁰⁵ 'Onze idealen: II. De volksgedachte', *Eenheid door Democratie* (27 februari 1937); 'Onze idealen: III. Volksgemeenschap', *Eenheid door Democratie* (4 maart 1937).

¹⁰⁶ 'Ons streven naar eenheid', *Eenheid door Democratie* (20 februari 1937).

¹⁰⁷ 'Ons streven naar eenheid', *Eenheid door Democratie* (20 februari 1937); 'Woekerplanten', *Eenheid door Democratie* (13 maart 1937).

¹⁰⁸ 'Onze Idealen: IV eenheid', *Eenheid door Democratie* (20 maart 1937).

¹⁰⁹ 'Onze Idealen: VI om de Christelijke grondslagen van ons volksleven', *Eenheid door Democratie* (10 april 1937).

¹¹⁰ Voorbeeld daarvan zijn: 'Democratie en beschaving', *Eenheid door Democratie* (29 mei 1937); 'De toekomst van onze beweging', *Eenheid door Democratie* (3 juli 1937) en 'Besturen conferentie op Woudschoten', *Eenheid door Democratie* (10 juli 1937).

programmapunten niet tot nauwelijks uitgevoerd konden worden vanwege de strijd tegen de antidemocraten. Punt 4 (meer solidariteit), punt 7 (internationale rechtsorde) en vooral punt 6 (versterking van het volksbewustzijn boven partijpolitieke groeperingen) dienden vanaf nu veel meer aandacht te krijgen.¹¹¹ Voor E.d.D. was het duidelijk dat het de volkseenheid was die haar 'hoeksteen en opbouw' was.¹¹²

In mei 1938 kreeg deze synthese tussen volk en democratie een nadere uitwerking, toen Schermerhorn tijdens de aanvaarding van het voorzitterschap van E.d.D. de volgende woorden sprak: 'Als één der belangrijkste zie ik de vraag, hoe wij den democratische staatsvorm zoodanige gestalte kunnen geven in geestelijke zin, dat deze duidelijk aanspreekt aan het levensgevoel van al diegenen.'¹¹³ Deze koerswijziging viel ook duidelijk op in de artikelen van E.d.D.. Daar lag de nadruk nu juist op punt 6 van de idealen, namelijk het creëren van meer eenheid door democratie.

In dergelijke artikelen treffen we in deze fase ook meer aan over wat democratie dan *wel* inhield voor Eenheid door Democratie. Democratie werd er gezien als meer dan een staatkundig stelsel en had een sterke volkswaarde in zich die het Nederlandse volk symboliseerde.¹¹⁴ Onder de democraten werd dit getypeerd als 'geestelijke weerbaarheid'; zij dienden hun eenheid te bewaren om zich te kunnen verdedigen.¹¹⁵ Deze eenheid werd versterkt door de vaderlandsliefde, die in de pure vorm eveneens een cultuuruiting was en sterk verbonden was met dit democratisch ideaal.¹¹⁶

Patriottisme zelf bleef veelvuldig terugkomen vanaf 1938. Het koningshuis werd vanaf toen steeds meer en explicieter ingezet om nationale binding te bewerkstelligen. Zo werden de verjaardagen, sterfdata en jubilea van leden van het huis Oranje uitgebreid besproken door de organisatie. Koningin Wilhelmina kreeg zelfs een eigen themanummer ter ere van haar veertig jaar regeren, waarin zij als symbool werd gezien voor de continuïteit van de democratie in Nederland, even als voor de onafhankelijkheid, vrijheidlievende en morele hoogstaande elementen van Nederland.¹¹⁷

In juli 1939 speelde deze verheerlijking van het koningshuis nog steeds een grote rol binnen de propaganda van E.d.D.. Het meest kenmerkende artikel betrof er een over de geboorte van prinses Irene in 1939, waarop een lofzang over het huis Oranje, de democratie en de vrijheid volgde. Nieuw hierin was wel de koppeling aan de onrustige internationale situatie, hetgeen veelal gepaard ging met een zekere geestelijke landsverdediging. Doordat de strijd tegen de dictatuur zich

¹¹¹ 'Na de verkiezingen: En nu?', *Eenheid door Democratie* (5 juni 1937).

¹¹² 'Synthese door Democratie', *Eenheid door Democratie* (31 juli 1937).

¹¹³ 'Richtlijnen voor onzen arbeid', *Eenheid door Democratie* (28 mei 1937).

¹¹⁴ 'Drie jaren van arbeid: Wat wij bereikt hebben', *Eenheid door Democratie* (25 juni 1938).

¹¹⁵ 'Geestelijke weerbaarheid', *Eenheid door Democratie* (30 juli 1938).

¹¹⁶ 'Over vaderlandsliefde', *Eenheid door Democratie* (13 augustus 1938).

¹¹⁷ 'Veertig jaren parlement', *Eenheid door Democratie* (3 september 1938); 'Gulden woorden van onze landsvrouwe en onzen minister-president', *Eenheid door Democratie* (10 september 1938).

naar het internationale toneel had verplaatst, veranderde ook de wijze waarop traditie werd ingezet; koningin Wilhelmina was hiervan een goed voorbeeld. Waar zij eerder vooral werd gezien als de hoedster van eenheid binnen Nederland zelf, werd zij nu ook het symbool van de Nederlandse neutraliteitspolitiek van de Eerste Wereldoorlog en haar algemene vredesmentaliteit.¹¹⁸ Het lijkt erop dat Eenheid door Democratie dit voornamelijk deed omdat men overal zocht naar een centraal punt in de volksgemeenschap dat hen kon verbinden. In Nederland was dit volgens de beweging het koningshuis, in de Verenigde Staten bijvoorbeeld het aanblijven van Roosevelt.¹¹⁹

Voor deze geestelijke landsverdediging was het noodzakelijk om de eenheid in het land niet louter vanuit theoretisch, maar ook vanuit praktisch oogpunt te benaderen. Het ging nu, evenals in de brochures, vooral over verschillende bevolkingsgroepen en hoe zij in de democratie – lees: in de democratische eenheid - pasten.¹²⁰ Deze meer specifieke manier van benoemen had ook tot gevolg dat er in meer praktische en naar hervorming verlangende terminologie werd gesproken over volkseenheid. Zo schrijft een journalist in een artikel van E.d.D. dat ‘ons huidige stelsel [toch] ook de gevaren in zich [bergt], dat bepaalde volksgroepen [Plattelandsbevolking] onvoldoende tot hun recht komen.’¹²¹

Voor de rest stond deze periode in het teken van de hernieuwde polemieken, die in het vorige hoofdstuk ook al naar voren kwam.¹²² Nu het extremisme weer als een duidelijke vijand was opgedoemd, werd eenheid opnieuw als een polemieken ingezet. De eenheid diende in deze maanden meer bewaard te worden om Nederland draaiende te houden.¹²³ Hierbij hoorde eveneens een veranderende relatie tussen volk en gezag: waar eenheid eerder nog voortkwam uit een volkseenheid en een democratische notie in het volk, betekende zij nu niet veel meer dan het steunen van de staat.¹²⁴

Toen de ergste storm in november 1939 was gaan liggen, was er weer meer ruimte voor een idealistischere beschouwing van de volkseenheid. De democratie werd wederom gepresenteerd als een organisch staatsbestel dat vooral bestond als een uiting van het Nederlands volk en zodanig ook als enige juiste model voor de groei op alle facetten van Nederland kon zorgen. Bovendien

¹¹⁸ ‘Goede diensten, de positie van Nederland in een brandend werelddeel nogmaals duidelijk bepaald’, *Eenheid door Democratie* (11 november 1939).

¹¹⁹ ‘Irene Emma Elizabeth’, *Eenheid door Democratie* (19 augustus 1939).

¹²⁰ ‘Het platteland in Nederland’, *Eenheid door Democratie* (22 juli 1939).

¹²¹ ‘Het platteland in Nederland’, *Eenheid door Democratie* (22 juli 1939).

¹²² ‘Standvastigheid en zelfbedwang’, *Eenheid door Democratie* (2 september 1939).

¹²³ ‘t Sal Waerachtig wel gaen’, *Eenheid door Democratie* (9 september 1939); ‘Betrekt de wacht’, *Eenheid door Democratie* (16 september 1939); ‘Burgerzin, vooral in de tegenwoordige omstandigheden een eerste plicht’, *Eenheid door Democratie* (23 september 1939); ‘De eis van het ogenblik: Eenheid’, *Eenheid door Democratie* (30 september 1939); ‘Het parool: doorwerken’, *Eenheid door Democratie* (4 november 1939).

¹²⁴ ‘Gevaarlijke caricaturen’, *Eenheid door Democratie* (14 oktober 1939). Ondersteunend citaat hierbij uit ‘Tusschen twee mijnevelen’, *Eenheid door Democratie* (4 november 1939): ‘Het is van ‘t grootste belang dat ons volk terdege begrijpt, hoe die onzijdigheidspolitiek géén zaak is van de overheid alleen, maar van de geehele natie.’.

sloten in de democratie alle belangen van het individu en de samenleving op elkaar aan.¹²⁵ Deze eenheid hoefde in deze periode nauwelijks nog benadrukt te worden omdat het volk in Nederland al besloten had dat zij democratisch was, stelde een journalist.¹²⁶ Deze visie over eenheid werd min of meer gehandhaafd tot de uitbraak van de oorlog in mei 1940.¹²⁷

De najaarsconferentie op Avegoor in november 1939 vormde het sluitstuk van deze periode en behelsde enkele interessante punten die eerder vooral impliciet naar voren kwamen. Eenheid door Democratie wilde zich nu echt gaan profileren als een platform waar meerdere meningen bij elkaar konden komen en naar elkaar werd geluisterd. Daarnaast wilde zij nieuwe scheidslijnen trekken in de democratie die beter aansloten bij de harmonie in het volksleven. Ofwel, het progressieve diende nog meer centraal te komen staan. Antidemocratische stromingen moesten nu niet langer beschouwd worden als een bedreiging, maar als een indicatie voor het feit dat er onopgeloste vraagstukken in de Nederlandse samenleving waren. Om dit te kunnen doen diende er een overheid te komen met een sterk staatsgezag dat er op toezag dat de vrijheid voor alle burgers gewaarborgd bleef.¹²⁸

In maart 1940 had deze discussie over een sterker centraler gezag veel terrein gewonnen. Zo poogde E.d.D. om de gesloten zuilen open te breken - niet omdat er geen verschillen in opvatting tussen de zuilen mochten zijn, maar omdat mensen niet naar elkaar luisterden. De eenheid diende in deze fase tot stand te komen door twee pijlers, namelijk die van het saamhorigheidsgevoel onder de Nederlanders zelf en ondersteunende maatregelen van de overheid zo redeneerde de partij.¹²⁹

Deze steun vanuit de overheid was een nieuw aspect. Eerder werd juist verondersteld dat de burgers zelf de eenheid creëerden en dat de overheid daar een logisch uitvloeisel van zou zijn. Nu had zij zelf echter ook duidelijk een taak: burgers moesten immers eveneens in dienst staan van deze overheid. Wanneer de overheid iets vroeg van haar burgers, moesten deze klaarstaan om het werk te doen. Dit werd nog eens benadrukt in de slogan 'Eenheid door Dienstplicht', die in maart 1940 werd gelanceerd.¹³⁰ De geestelijke landsverdediging stond eigenlijk gedurende de hele periode centraal, waarmee het progressieve programma dat in november 1939 nog zo enthousiast gelanceerd werd, verdween. Dit zou vanwege het uitbreken van de oorlog ook niet meer veranderen.

¹²⁵ 'Burgerzin, vooral in de tegenwoordige omstandigheden een eerste plicht', *Eenheid door Democratie* (23 september 1939).

¹²⁶ 'Wantrouwen, goed, maar... Zelfvertrouwen vooral', *Eenheid door Democratie* (28 oktober 1939).

¹²⁷ 'Het redelijke in de democratie', *Eenheid door Democratie* (6 april 1940); 'Wat betekent Eenheid door Democratie?', *Eenheid door Democratie* (6 april 1940).

¹²⁸ 'Het Parool van 'Avegoor': Naar een gezond volksleven', *Eenheid door Democratie* (25 november 1939).

¹²⁹ 'Den Handschoen geweigerd', *Eenheid door Democratie* (9 maart 1940).

¹³⁰ 'Eenheid door Dienstplicht', *Eenheid door Democratie* (23 maart 1940).

Dat 'eenheid' letterlijk in de naam van E.d.D. stond, was, zoals uit dit hoofdstuk is gebleken, niet voor niets geweest. Vanaf het begin nam het concept een centrale plaats in binnen de partij. Met een eenheid in het Nederlandse volk zouden veel van de problemen in de samenleving vanzelf opgelost worden. Het belangrijkste was wellicht nog wel dat antidemocratische stromingen geen ingang zouden kunnen vinden in Nederland. Hoewel dit op het eerste gezicht een eenduidig principe leek, zien we toch een duidelijke splitsing die vooral in de personen die deze eenheid vormden besloten leek te liggen. Tot de verkiezingen van 1937 lag de nadruk op de polemiek tussen dictatuur en democratie; iedereen die aan de kant van de democratie stond behoorde tot de eenheid. Na de verkiezingen veranderde dit echter. Het was nu niet meer genoeg om democraat te zijn, men diende ook uit te dragen dat zij onderdeel was van dit organische geheel, evenals van de volksgemeenschap. Vanaf nu werd steeds meer nadruk gelegd op punt 4 (meer solidariteit), punt 7 (internationale rechtsorde) en vooral punt 6 (versterking van het volksbewustzijn boven partijpolitieke groeperingen).

Tot 1939 had dit echter meer een theoretische uitwerking dan een praktische. Met de najaarsconferentie van dat jaar brak de laatste fase aan. Hierin wierp de beweging zich op als een platform voor iedereen met democratische sympathieën die zich in eerste instantie Nederlander voelde en zich daarna pas als onderdeel van een zuil zag. Dit resulteerde in kritiek op zowel het functioneren van de pers als het pogen om als platform meer democratisch bewustzijn te creëren. Helaas voor Eenheid door Democratie beëindigde de (naderende) oorlog haar ambities op dit vlak. Behalve het feit dat eenheid een echt kernconcept was, heeft dit hoofdstuk aangetoond dat ook eenheid op een fluïde manier, afhankelijk van de tijd, werd ingezet. Net als bij het concept vrijheid is dit te verklaren vanuit het gegeven dat boodschap en realiteit nimmer te ver uit elkaar konden liggen; de boodschap zou anders immers nooit aankomen. In het volgende hoofdstuk zal blijken op wat voor manier de boodschap over hervormingen werd ingezet.

Hoofdstuk 4: ‘Wij verdoezelen geen verschillen, we voegen ze samen tot een koor’: hervormingsdrang en hervormingen binnen Eenheid door Democratie

In het vierde hoofdstuk staat de hervormingsdrang van de beweging Eenheid door Democratie centraal. Hervormingsdrang werd er ingezet als een paraplu-begrip voor alle vormen van verandering die de beweging nastreefde en speelde dan ook een sleutelrol binnen de beweging. In de reeds verschenen literatuur over E.d.D. wordt de partij voornamelijk beschreven als een die zich opwierp als leidende factor in de toenemende verzuilingskritiek die zich na de oorlog nog meer openbaarde. Schermerhorn nam binnen deze redenering veelal een zeer belangrijke rol in, aangezien hij na zijn voorzitterschap van E.d.D. zowel tijdens (bij de Heeren Zeventien) als na (in de vorm van de Nederlandse Volksbeweging, of NVB) de oorlog een zeer prominent politieke figuur was.¹³¹ In dit hoofdstuk zal enige nuancering aangebracht worden aangaande deze visie op de naoorlogse invloed. Dit is onder meer van belang omdat in de literatuur de focus lang louter gelegen heeft op deze verzuilingskritiek, terwijl dit slechts één van de kritiekpunten was. Zo pleitte E.d.D. ook voor een verdergaande samenwerking tussen verschillende stromingen, een daadkrachtere democratie, stipte zij kwesties aan die door de politiek niet werden besproken en flirtte zij met corporatisme. Wanneer bovendien begrepen wordt wat Eenheid door Democratie precies wilde veranderen in de democratie in Nederland, kan ook beter begrepen worden wat nu juist de idealen waren die zij nastreefde.

Net als bij de andere hoofdstukken zal hervormingsdrang eveneens bekeken worden vanuit vijf verschillende perioden. Hieruit zal blijken dat er minder sprake was van de polemiek tussen dictatuur en democratie dan in de andere hoofdstukken, maar dat zij toch in consequente mate aanwezig is. Daarnaast was er sprake van drie perioden: één waarin de defensieve punten (1, 2 en 3) centraal stonden en hervormingsdrang minder nadrukkelijk aanwezig was, één waarin Eenheid door Democratie poogde haar positieve punten (4, 5, 6 en 7) meer uit te dragen en één periode waarin de toekomstvisie meer centraal kwam te staan. Opvallend hierin was dat Eenheid door Democratie veel van haar punten nadrukkelijk uitdroeg, waaruit bovendien een duidelijk afgekaderde democratieopvatting voortkwam. Ook kwam de zorg voor de toekomst van de democratie en Nederland nadrukkelijk in het propagandaorgaan naar voren.

In het allereerste nummer van E.d.D. kwam hervormingsdrang al snel naar boven. In een artikel werd bijvoorbeeld geschreven dat er een beweging diende te zijn ‘(...) die de democratische

¹³¹ Zeldenrust, *Het bolwerk van de Nederlandse democratische gedachte*, 92-93; Rovers, ‘Eenheid door Democratie’, 80-82.

gedachte wil vernieuwen vanuit een sterk besef van den nood van den tijd (...)’¹³²; in een ander artikel meldde de auteur dat de democratie (...) een soepel systeem [is]. Zij kan zoo nodig aangepast worden aan de eischen van den tijd.’¹³³ Met andere woorden, de democratie was wel een goed systeem, maar was nu in zware tijden beland en sloot niet maar aan bij de eisen van de jaren dertig en diende derhalve aangepast te worden. Tegelijkertijd was er nog geen sprake van daadwerkelijke hervormingsideeën. Dit zien we ook terug in de eerste brochure, ‘democratie of dictatuur’, waar een duidelijke hervormingsvisie eveneens uitblijft: ‘Wellicht blijkt in de toekomst een meer organische vertegenwoordiging (bv. corporaties) beter (...) zij is dan de nieuwe vorm van de democratische gedachte.’¹³⁴

Ook over de verzuilingskritiek is nog weinig te lezen. Wel werd er gesproken over de algemene polemiek die Eenheid door Democratie vooral tussen 1935 en 1937 domineerde, namelijk die tussen democratie en dictatuur. Belangrijk daarin was vooral dat democratische partijen volgens de beweging slechts moeizaam samen konden werken in de strijd tegen de dictatuur.¹³⁵ Eenzelfde beeld hebben we al gezien in de hoofdstukken ‘Vrijheid’ en ‘Volkseenheid’. Het doorbreken van het partij-denken als zodanig was ook hier niet het hoofddoel: de nationale ‘Nederlandse gedachte’ verving haar niet, maar kwam er juist boven te staan. Tegen de daadwerkelijke partijvorming, of de mogelijke verschuivingen hierin, keerde zij zich niet. Dit lag immers op het terrein van de praktische politiek waar E.d.D. zich niet mee bezig wilde houden.¹³⁶

Sowieso waren deze hervormingsdrang en de volkseenheid in 1937 sterk aan elkaar verwant. Eenheid was van essentieel belang voor de instandhouding van de democratie. Tegelijkertijd werd democratie zonder eenheid gezien als een begrip zonder samenhang. ‘Die eenheid is als de specie, die de bouwstenen van het gebouw, dat de democratie wil optrekken, hecht aan een bindt tot één onverbrekkelijk geheel’, werd in een artikel vermeld.¹³⁷ Dit betekende niet dat er maar één juiste zienswijze was of dat iedereen het met elkaar eens moest zijn. In tegendeel, de eenheid waarover E.d.D. sprak was er één van eenheid in verscheidenheid. De partijen zelf waren hier dus niet het probleem, zij dienden alleen meer samen te gaan werken. Wanneer dit niet mogelijk bleek te zijn, kon de democratie anders vorm gegeven worden, bijvoorbeeld op een corporatieve manier. Corporatisme betekende hier belangengroepen en experts die samen met de overheid sociaaleconomische beslissingen konden nemen. Voor Eenheid door Democratie paste dit goed bij de Nederlandse geschiedenis; Nederland had dit immers in de gilden vroeger ook al

¹³² ‘Wat wij willen’, *Eenheid door Democratie* (oktober 1935).

¹³³ ‘Onze strijd’, *Eenheid door Democratie*, (november 1935).

¹³⁴ Eenheid door Democratie, *Democratie of Dictatuur*, 6.

¹³⁵ ‘Politiek?’, *Eenheid door Democratie* (december 1935).

¹³⁶ ‘Nogmaals: Geen politiek’, *Eenheid door Democratie* (1 februari 1936).

¹³⁷ ‘Ons streven naar eenheid’, *Eenheid door Democratie* (20 februari 1937).

gepraktiseerd.¹³⁸

Belangrijk hierbij was het idee dat de democratie onderhevig was aan de tijd. In de loop der tijd was men de democratie als vanzelfsprekend gaan zien, waardoor het debat hierover in slaap was gesust. De crisis maakte dat men haar nu diende te verdedigen - juist daarin zat de geestelijke vernieuwing. Deze geestelijke vernieuwing had overigens niet alleen gevolgen voor de democratie, maar vooral ook voor de volksaard en de volkseenheid van Nederland. Zij moest er namelijk voor zorgen dat er werd gesproken over de principiële vraagstukken zoals het werkloosheidsvraagstuk.¹³⁹ In de woorden van de partij zelf: 'Wij verdoezelen geen verschillen, we voegen ze samen tot een koor.'¹⁴⁰

Een laatste hervormingspunt dat veelvuldig terugkeerde was de aversie tegen het kosmopolitisme. Dit leek echter niet zozeer een aversie tegen internationale samenwerking te zijn, maar eerder tegen wat E.d.D. de 'oppervlakkige wereldcultuur' noemde – voor de beweging ook de reden dat men losgekoppeld raakte van de nationale cultuur, waardoor zij vervolgens weer vatbaar werd voor buitenlandse regeervormen zoals het communisme of het fascisme.¹⁴¹ Interessant was de tegenstrijdigheid die het christendom hierin behelsde: hoewel zij in principe supranationaal was, diende ze tegelijkertijd als bouwsteen voor de nationale waarden die Nederland 'Nederland' maakten. Tegelijkertijd werd het christendom gezien als de basis voor de beschaving in West-Europa, waarmee vooral bedoeld werd op vrijheid, recht en democratie.¹⁴²

Het zijn ook precies deze zaken, in combinatie met samenwerking en eenheid, die Eenheid door Democratie, zeker tot de verkiezingen in 1937, wilde hervormen. Dit sloot in grote mate aan op de manier waarop zij zichzelf zag: als een culturele beweging.¹⁴³ En democratie was immers cultuur, zo werd gesteld.¹⁴⁴ De problemen die de partij gedurende deze tijd analyseerde lagen dan ook in grote mate in het volk zelf besloten, niet zozeer in de politiek op zichzelf. Wanneer het volksbesef weer aangewakkerd zou worden, zouden de problemen daarmee ook verdwijnen, mits er enkele kleine vernieuwingen doorgezet zouden worden. De manier waarop democratie tot uiting kwam, stond hier dan ook niet centraal. Als immers zou blijken dat het beter was om de democratie bijvoorbeeld op een corporatieve manier in te delen, was dat evenwel goed. Er was dan ook geen

¹³⁸ 'De corporatieve staatsgedachte in het democratische Nederland', *Eenheid door Democratie* (30 januari 1937); 'Onze idealen: III Volksgemeenschap', *Eenheid door Democratie* (6 maart 1937).

¹³⁹ 'Verdediging en vernieuwing', *Eenheid door Democratie* (13 februari 1937); 'Onze idealen: III Volksgemeenschap', *Eenheid door Democratie* (6 maart 1937); 'Een brief aan een vriend', *Eenheid door Democratie* (6 maart 1937); 'Onze Idealen: IV Eenheid', *Eenheid door Democratie*, 20 maart 1937.

¹⁴⁰ 'Onze Idealen: IV Eenheid', *Eenheid door Democratie* (20 maart 1937).

¹⁴¹ 'De volksgedachte', *Eenheid door Democratie* (27 februari 1937); 'Woekerplanten', *Eenheid door Democratie* (13 maart 1937).

¹⁴² 'Onze Idealen: VI Om de Christelijke grondslagen van ons volksleven', *Eenheid door Democratie* (10 april 1937).

¹⁴³ 'Onze Idealen: V De Kracht der nationale traditie', *Eenheid door Democratie* (27 maart 1937); 'Onze Idealen: VI Om de Christelijke grondslagen van ons volksleven', *Eenheid door Democratie* (10 april 1937).

¹⁴⁴ 'Democratie en Beschaving', *Eenheid door Democratie* (29 mei 1937).

sprake van verzuilingskritiek op zich; zolang zij de eenheid niet in de weg stond, konden de twee makkelijk naast – en met – elkaar bestaan.¹⁴⁵

Zoals we in de eerdere hoofdstukken ook al hebben gezien, zorgde de verkiezingen van 1937 voor een nieuw elan waarin E.d.D. de positievere taken – waarin ook de hervormingen vielen – duidelijker voren kwamen.¹⁴⁶ Doel was men er vooral van bewust te maken dat het de ‘schotjesgeest’ in Nederland was die maakte dat mensen niet naar elkaar luisterden, geen ‘echte Nederlander’ waren en ervoor zorgde dat partijen niet samenwerkten. Dit versterken van het volksbewustzijn boven partijpolitieke groepering zou de komende tijd het grootste speerpunt zijn van de beweging.¹⁴⁷ Dit was echter geen kritiek op de ordening van de politiek in zuilen, zo werd tevens direct duidelijk gemaakt: ‘E.d.D. heeft nooit gevraagd, of men zijn beginsel wilde veronachtzamen of eigen organisatie opgeven.’¹⁴⁸

Dat de partij een nieuwe koers had gevonden werd vooral duidelijk met de aanstelling van Willem Schermerhorn in 1938, die in zijn aantredingspeech direct een scherp onderscheid maakte tussen enkele factoren. De kern voor hem was dat de democratie, en daarmee het volksleven, als dynamisch, en zeker niet als statisch, opgevat diende te worden. Hoewel Eenheid door Democratie in eerste instantie streed voor het in stand houden van de democratie, moest het blikveld vooral liggen op hoe democratie in de volksaard weergegeven kon worden.¹⁴⁹ Dit statische was wat de democratie in recente tijden juist was gaan beheersen en was één van de voornaamste redenen dat de democratie überhaupt in de problemen kwam, meende de partij.¹⁵⁰ Het zorgde er immers voor dat burgers niet langer mondig werden opgevoed en de politieke scheidslijnen niet langer een weerspiegeling zouden zijn van de samenleving – een duidelijke hint naar verzuilingskritiek.

Interessant bij die verzuilingskritiek was dat E.d.D. in beginsel niets tegen deze zuilenordering had – zij was immers een uiting van wat in het volk leefde en speelde. De zuilen waren voor E.d.D. geen uiting van de volksaard meer, maar statische instituten geworden, middelen die de mensen zouden omvormen tot partijlid. Daarmee zouden zij de kritische democraat in zichzelf verliezen. Daarom was een beweging als Eenheid door Democratie ook nodig, stelde de partij.¹⁵¹

¹⁴⁵ ‘Onze idealen: III Volksgemeenschap’, *Eenheid door Democratie* (6 maart 1937); ‘Onze Idealen: VI Om de Christelijke grondslagen van ons volksleven’, *Eenheid door Democratie* (10 april 1937).

¹⁴⁶ Onder andere te zien in: ‘Na de verkiezingen...en nu?’, *Eenheid door Democratie* (5 juni 1937) en ‘Nog steeds: Eenheid door Democratie!’, *Eenheid door Democratie* (19 juni 1937).

¹⁴⁷ ‘Na de verkiezingen...en nu?’, *Eenheid door Democratie* (5 juni 1937).

¹⁴⁸ ‘De toekomst van onze beweging’, *Eenheid door Democratie* (3 juli 1937).

¹⁴⁹ ‘Indrukken van onze Algemeene vergadering’, *Eenheid door Democratie* (21 mei 1938).

¹⁵⁰ ‘Richtlijnen van onze arbeid’, *Eenheid door Democratie* (28 mei 1938); ‘Nuttige waarheden over democratie en dictatuur’, *Eenheid door Democratie* (11 juni 1938).

¹⁵¹ ‘Nuttige waarheden over democratie en dictatuur’, *Eenheid door Democratie* (11 juni 1938).

Het nieuwe bestuur kwam naar aanleiding hiervan ook tot een concrete definiëring van dat wat de beweging zou moeten doen:

Als één der belangrijkste zie ik de vraag, hoe wij den democratischen staatsvorm zoodanige gestalte kunnen geven in geestelijke zin, dat deze duidelijk aanspreekt aan het levensgevoel van al diegenen, die in den huidigen tijd bereid zijn om het onmogelijke te verwachten en die een innerlijken afkeer hebben van al die verschijnselen in de democratie, die al te zeer door het statische karakter hiervan zijn bezwaard. Dat is het vraagstuk, dat voor mij persoonlijk brandend is en waaraan talrijke praktische problemen zijn verbonden, die ons waarschijnlijk in hun oplossingen zullen scheiden.¹⁵²

Belangrijk aan deze definitie was dat zij een vernieuwende visie bracht op het tot nu toe vaag gebleven principe van het ‘versterken van volksbewustzijn’. De nadruk lag hier namelijk op de menselijkheid - menselijkheid en respect voor vrijheden maakten van mensen uiteindelijk democraten, zo werd vanuit E.d.D. gedacht. Hier zat dus ook een sterk geestelijk component in. Deze geestelijke component werd ondersteund door de cultuur in het volk, welke in belangrijkste mate samenhang met traditie. Democratie en vrijheid waren onderdeel van de Nederlandse traditie, en zouden dus altijd boven moeten komen.¹⁵³

Naast theoretische zaken was er ook een aantal praktische zaken die E.d.D. wilde veranderen. Eén van de speerpunten hierin was ook de snelheid van de democratie: omdat de democratie niet besluitvaardig genoeg was, waren mensen haar als zwak gaan beschouwen. Door de versnelling van het leven, het ontstaan van radio, auto’s, luchtvaart, massatransport en dergelijke was het leven sneller geworden. Om hierin mee te kunnen gaan diende de democratie zichzelf te vernieuwen.¹⁵⁴ Hoe dat proces precies in gang gezet zou moeten worden, werd echter nergens verduidelijkt in het propagandamateriaal van E.d.D.

Een ander praktisch punt komt naar voren in augustus 1939, wanneer E.d.D. haar uiterste gaat doen om de samenwerking tussen verschillende groepen aan te wakkeren. Zelf omschreef zij dit als ‘geestelijke en morele herbewapening’. Dit veranderde met de slepende kabinetscrises van 1938 en 1939, die uiteindelijk leidden tot het aftreden van de kabinetten Colijn IV en Colijn V en

¹⁵² ‘Richtlijnen van onze arbeid’, *Eenheid door Democratie* (28 mei 1938).

¹⁵³ Visie samengesteld uit: ‘Nuttige waarheden over democratie en dictatuur’, *Eenheid door Democratie* (11 juni 1938); ‘Over Vaderlandsliefde’, *Eenheid door Democratie* (20 augustus 1938); ‘Brief uit Zwitserland’, *Eenheid door Democratie* (20 augustus 1938); ‘Houdt de vlam brandende’, *Eenheid door Democratie* (7 oktober 1939).

¹⁵⁴ ‘Het tempo der democratie’, *Eenheid door Democratie* (2 juli 1938).

het aantreden van het kabinet de Geer II. Deze stemden de pers in Nederland over algemeen zeer negatief, hetgeen tegen het zere been van de beweging was.¹⁵⁵ Dit ging immers ten koste van de samenwerking tussen verschillende partijen, wat zij als essentieel beschouwde.¹⁵⁶

De 'geestelijke en morele herbewapening' bleef de kern in deze periode. Tevens was dit de periode waarin Eenheid door Democratie zichzelf op begon te werpen als platform voor discussie en als platform voor politieke gesprekken buiten partijen om. Het samenwerken tussen partijen was al langer een heet hangijzer, maar werd nu een explicieter punt.¹⁵⁷ Mensen waren gestopt met naar elkaar te luisteren en volgden alleen de eigen media. Dit zorgde ervoor dat mensen het debat misten en in jaknikkers veranderden, hetgeen ze vervolgens weer vatbaar maakte voor dictatoriale gedachten.¹⁵⁸ De verschillende staatsopvattingen waren voor E.d.D. een zegen omdat ze het veelvoud van meningen in het volk weer konden geven.

Hoewel Eenheid door Democratie haar ideaal van meer samenwerking nu een praktische invulling gaf, wilde het met de vorming van een internationale rechtsorde echter niet vlotten. Vanaf 1938 was de vijand al meer internationaal geworden, namelijk Nazi-Duitsland en de Sovjet-Unie. Tegelijkertijd liet de Volkerenbond zien niet capabel te zijn de situatie in Europa rustig te houden. De nationale strijd was nu getransformeerd in een internationale.¹⁵⁹ Eenheid door Democratie gaf hierop een voor de beweging kenmerkende visie: zij riep op tot nationale landsverdediging. Wanneer ieder land dit zou doen, zou de democratie immers altijd triomferen, zo werd gesteld. Dit had sterke overeenkomsten met E.d.D.'s visie op het kosmopolitisme die we eerder zagen: slechts een volk dat zichzelf was, was in staat anderen tegemoet te treden.¹⁶⁰

Toen de oorlogsdreiging vanaf september 1939 echt reëel werd, gaf E.d.D. haar aspiraties op het internationale terrein op. Het was nu echt duidelijk geworden dat Nederland een speelbal van de internationale politiek was geworden. Compleet wanhopen voor een internationale rechtsorde deed men echter niet; uiteindelijk zou de rechtsorde geschieden.¹⁶¹ Als aanvulling hierop diende de volgende internationale organisatie wel over militaire sancties te beschikken, om zo voor de toekomst te voorkomen wat er nu gebeurde.¹⁶² De krachteloosheid werd nog eens extra benadrukt door de beperkte acties van de geallieerden tegen bijvoorbeeld de inval van Finland.¹⁶³

¹⁵⁵ Kabinetscrisis 1939, https://www.parlement.com/id/viybc3bbouul/kabinetscrisis_1939, <geraadpleegd op 04-07-2019>.

¹⁵⁶ 'Geestelijke en Morele herbewapening', *Eenheid door Democratie* (5 augustus 1939).

¹⁵⁷ 'In de klem der verdeeldheid', *Eenheid door Democratie* (19 augustus 1939).

¹⁵⁸ 'Wij willen weer luisteren', *Eenheid door Democratie* (25 november 1939).

¹⁵⁹ 'Onze landelijke demonstratie: Een welsprekende betoging', *Eenheid door Democratie* (14 mei 1938).

¹⁶⁰ 'In de klem der verdeeldheid', *Eenheid door Democratie* (19 augustus 1939).

¹⁶¹ 'De stenen spreken tot u', *Eenheid door Democratie* (23 september 1939); 'Een internationale rechtsorde: Geen hersenschim, doch uitweg', *Eenheid door Democratie* (2 december 1939).

¹⁶² 'Gedachten over den staat', *Eenheid door Democratie* (21 oktober 1939).

¹⁶³ 'Na den 'vrede' van Moskou', *Eenheid door Democratie* (16 maart 1940).

Tegelijkertijd zou deze rechtsorde opgebouwd worden vanuit de democratie en het besef dat alle volken en individuen gelijk waren, oftewel vanuit het principe van de rechtsgelijkheid.¹⁶⁴

In het ontwikkelen van het volksbewustzijn verlegde E.d.D. echter wel degelijk haar focus. Zo analyseerde zij ook de schoolboeken en de manier waarop zij de volksgedachte en eenheid weergaven en hoe zij dat zouden moeten doen.¹⁶⁵ Dit was een zeer concrete stap voorwaarts in hoe de volkseenheid op een praktische manier aangeleerd diende te worden. Om in de woorden van de grote vijand te spreken: 'Wie de jeugd heeft, heeft de toekomst.'¹⁶⁶ Dit was voor Eenheid door Democratie een belangrijk punt op het gebied van zowel volkseenheid als hervormingsdrang. Wie het Nederlandschap boven alles al onderwezen kreeg, hoefde het later immers niet meer te leren.

De oorlogssituatie als zodanig zorgde dan ook niet voor een verandering in de opvatting van de democratie. Vrijheid, volkseenheid, recht, samenwerking en menselijkheid stonden nog steeds fier als kernwaarden. De praktische invulling veranderde echter wel door de situatie. Zo werd de vrijheid van het individu enigszins beperkt, hetgeen ermee te maken had dat de overheid zich verplichtte enkele zaken - zoals een beperking op suiker en olie - te hanteren. Daarnaast diende men zich ook meer dienstbaar op te stellen dan normaal om er zo voor te zorgen dat de rust zoveel mogelijk bewaard bleef. Tegelijkertijd hield een dergelijke dienstbare houding niet in dat men niet zelf op moest blijven letten: slechts met iedereen oplettend aan boord kon het land overleven. Daarbij hoorde ook een overheid die soms zaken voor zichzelf moest houden, maar die zich tegelijkertijd wel tot het volk moest blijven verhouden.¹⁶⁷

Het slotstuk van deze periode was de conferentie op Avegoor in november 1939, waarin alle bovenstaande alinea's over de periode nog eens bevestigd werden. Eenheid door Democratie diende zich op te stellen als een forum, eentje waar mensen van verschillende politieke stromingen weer met elkaar praatten. Op deze manier zouden de grote, principiële kwesties van die tijd vorm kunnen krijgen. In deze conferentie zat ook verzuilingskritiek verborgen: 'De thans aan het woord zijnde derde generatie ontdekt nu de onjuistheid van eerder getrokken scheidslijnen, en in het streven die door betere te vervangen, die in zuiverdere harmonie aansluiten bij de krachten van ons volksleven, heeft E.d.D. een taak.'¹⁶⁸

¹⁶⁴ 'Ware vrede door rechtsgelijkheid', *Eenheid door Democratie* (9 maart 1940); 'Juist nu...', *Eenheid door Democratie* (13 april 1940).

¹⁶⁵ 'Gezindheid en Geschiedenis', *Eenheid door Democratie* (9 september 1939).

¹⁶⁶ Uitspraak ontleend aan een toespraak van Adolf Hitler uit 1935.

¹⁶⁷ 'Houdt de vlam brandende', *Eenheid door Democratie* (7 oktober 1939); 'De Dijk: Een volk wat leeft, bouwt aan de toekomst', *Eenheid door Democratie* (7 oktober 1939); 'Gij Klaagt... maar de gemobiliseerden benijden u', *Eenheid door Democratie* (14 oktober 1939); 'Wantrouwen, goed, maar..... zelfvertrouwen vooral!', *Eenheid door Democratie* (28 oktober 1939); 'Tusschen twee mijnevelen', *Eenheid door Democratie* (4 november 1939); 'Terughoudendheid, geen geheimzinnigheid', *Eenheid door Democratie* (18 november 1939); 't staat in de krant', *Eenheid door Democratie* (25 november 1939); 'Waarom on-nederlandsch?', *Eenheid door Democratie* (23 maart 1940).

¹⁶⁸ 'Het parool van Avegoor: Naar een gezond volksleven', *Eenheid door Democratie* (25 november 1939).

Hierin zat weer de sterk dynamische component van de democratie, die zich ontwikkelde en daarom nieuwe scheidslijnen diende te krijgen. Het was aan het forum om dit in goede banen te kunnen leiden. De dictatoriale partijen lieten zien dat er onopgeloste problemen in onze samenleving waren die alleen uit de weg geruimd konden worden als twee componenten bij elkaar kwamen: een sterke staat en een grote vrijheid onder de bevolking. De ontwikkeling van het volk en de individuele mens diende daarin centraal te blijven staan.¹⁶⁹

Eén van de meest interessante conclusies uit de conferentie was dat de beweging haar programma helemaal niet voor de huidige tijd opstelde maar voor de toekomst; zij onderschreef dat *ontwikkeling* het belangrijkste was. Deze kon voor haar echter pas plaatsvinden op het moment dat de oorlog voorbij was en de vrede was teruggekeerd. Eenheid door Democratie stelde dan ook een plan op voor de vreedstijd.¹⁷⁰

Deze toekomstblik zorgde nog voor extra aandacht voor de theorie achter de democratie. Zo werd er in deze fase nog een kenmerk toegevoegd, een die eigenlijk al wel bekend was. De democratie moest namelijk gedragen worden door een volkseenheid, nationalisme (niet te verwarren met chauvinisme). Dit was in grote mate al verduidelijkt door het feit dat Nederlanderschap en traditie zo'n grote plaats innamen.¹⁷¹ Daarnaast werd de democratie gekenmerkt door twee polen: gelijkheid en verschil. Verschil omdat iedereen de vrijheid had om te denken wat hij of zij wilde en die rechten gerespecteerd dienden te worden; en gelijk omdat iedereen gelijke rechten had. De samenleving bewoog zich tussen beiden. Was er veel verschil, dan was er behoefte aan nivellering; dreigde de vervlakking, dan zou de behoefte tot differentiatie optreden.¹⁷² Het idee, eenheid in verscheidenheid, bleef echter wel hetzelfde.¹⁷³ Met de Duitse inval op 10 mei heeft deze theoretische inslag echter nooit praktische invulling kunnen krijgen.

Concluderend kunnen we zeggen dat hervormingsdrang een belangrijk onderdeel binnen de beweging vormde, hoewel zij wel pas echt tot uiting kwam na de verkiezingen van 1937. Vanaf dat moment zag Eenheid door Democratie immers duidelijke oorzaken die de crisis in de democratie veroorzaakten, namelijk de statischheid van dit staatsbestel, het niet bespreken van fundamentele crises, het loskomen van het volk van bestuursorganen en de ontworteling van de volksaard van het volk zelf. Deze ontwikkeling viel samen met de nieuwe focus op de positieve programmapunten van de beweging, en dan met name de punten 4, 5 en 6. Punt 4 (versterken van solidariteit onder verschillende groepen) werd voornamelijk bereikt door te wijzen op de sterke vrijheidstraditie vanaf Willem van Oranje te combineren met de hang naar de volkseenheid in

¹⁶⁹ 'Het parool van Avegoor: Naar een gezond volksleven', *Eenheid door Democratie* (25 november 1939).

¹⁷⁰ 'Het parool van Avegoor: Naar een gezond volksleven', *Eenheid door Democratie* (25 november 1939).

¹⁷¹ 'Nationalisme en anti-nationalisme', *Eenheid door Democratie* (16 maart 1940).

¹⁷² 'Het redelijke in de democratie', *Eenheid door Democratie* (6 april 1940).

¹⁷³ 'Wat betekent eenheid door democratie', *Eenheid door Democratie* (6 april 1940).

Nederland. Bij punt 5 (het versterken van de zin van vrijheid en recht) werd hier evenzeer op teruggevallen, maar werd bovendien een schrikbeeld geschetst waarin de vijand – de anti-democraten, fascist en communisten – deze bedreigde. Punt 6 (versterking van een op de vaderlandse traditie voortbouwend zedelijk volksbewustzijn) vertoonde veel overeenkomsten met punt 4, in die zin dat ook daar veel over eenheid werd gesproken. Tegelijkertijd zat er een belangrijk verschil tussen beiden: anders dan punt 4 was punt 6 praktischer van aard en gaf Eenheid door Democratie hier ook invulling aan. Zij wierp zich op als een platform waar mensen elkaar zuil overstijgend konden spreken.

Met de kantelende geopolitieke situatie die zich vanaf 1939 voortdeed in Europa verloren de hervormingspunten echter prioriteit binnen de beweging. Dit betekende echter niet dat E.d.D. stopte. In tegendeel, zij initieerde een programma waarmee de democratie hervormd kon worden in vreedstijd, zoals na de oorlog ook werd nagestreefd binnen verscheidene andere bewegingen.

Punt 7, Bevordering van een internationale rechtsorde, is echter nooit een haalbare doelstelling geweest. De beweging had daarvoor een te klein bereik, zeker Europees gezien. Wel kon zij de publieke opinie beïnvloeden en gezien de mensen van verschillende zuilen die actief waren, kon zij dat meer dan een gemiddelde organisatie. De punten die zij aandroeg waren wezenlijke verbeterpunten die we daarna ook terug hebben gezien op het wereldtoneel, in de vorm van een militair mandaat en bovenal in de vorm van een democratische organisatie, de VN. Zij was de logische volgende stap op het pad naar de vrede welke Eenheid door Democratie zo poogde te bewandelen.

Conclusie

Eenheid door Democratie was een beweging die was voortgekomen uit de acute dreiging die zij in de NSB zag na diens verkiezingsoverwinning in 1935. Vanuit Rovers en Zeldenrust werden drie periodes in de geschiedenis van de beweging geschetst, die respectievelijk door een verdedigende fase jegens de dictatuur (1935-1937), een diepe crisis (1937-1938) en hervormingsdrang (1938-1940) gekenmerkt werden. Al in het eerste hoofdstuk was echter gebleken dat deze drie fases niet afdoende waren om de beweging recht aan te doen. De fase na de Duitse inval in Polen (1 september 1939) tot het uitbreken van de oorlog in Nederland bleek namelijk een substantiële verandering met zich mee te hebben gebracht: niet alleen bracht het een opmerkelijke verdieping van de democratische theorie met zich mee, het deed E.d.D. ook haar blik op de toekomst richten. Dat zowel Rovers als Zeldenrust deze fase in enkele zinnen afdoen is zeer betreurenswaardig wanneer we naar de verschillende thema's kijken. Het laat echter vooral een hiaat in hun eigen voornaamste punt over de beweging zien; de verzuilingskritiek en de doorbraakgedachte, die juist in deze periode zo nadrukkelijk naar voren kwamen.

Uit het contextualiserende hoofdstuk kwamen ook de drie thema's naar voren die verder onderzoek nodig hadden. Vrijheid was de eerste hiervan en bleek al snel een enorm fluïde begrip te zijn binnen de beweging. In de eerste jaren werd zij vooral gebruikt om de polemieken met de 'slaafse' dictatuur aan te wijzen. Vrijheid van meningsuiting, vrijheid van de pers en vrijheid voor alle burgers waren kernpunten hierin. Na de verkiezingen van 1937 verdween vrijheid langzaam naar de achtergrond en ging meer gelden als een intrinsieke kernwaarde die Nederlanders al bezaten, maar die niet noodzakelijk extra aangewakkerd diende te worden. Vrijheid kwam ook maar voor in één van de vier progressieve punten van de beweging, namelijk in punt 5: 'Versterking van den zin voor vrijheid en recht onder het Nederlandsche volk.' Vrijheid werd zo meer een meer ingezet als middel en niet als doel. Bovendien werd ze onderdeel van de Nederlandse traditie en raakte daarmee ondergeschikt aan de volkseenheid. Sterker nog, toen de onrust in Nederland in 1939 en 1940 toenam, was Eenheid door Democratie bereid vrijheid op allerlei manieren te korten. Zo mocht er repressie opgelegd worden aan eenieder die onrust stookte of een vijand van de democratie.

Bovenstaande conclusie over vrijheid nodigt heel erg uit om de rol die de volkseenheid speelde nader te bespreken. 'Eenheid' zit natuurlijk in de naam van de beweging dus dat het een grote rol speelde mag geen verrassing zijn. Volkseenheid was zo belangrijk omdat Eenheid door Democratie geloofde dat wanneer de eenheid in het land hersteld werd, veel van de problemen in de samenleving zichzelf op zouden lossen. In de eerste jaren behoorde iedereen die democraat was

tot de volkseenheid. De polemiek tussen democratie en dictatuur was ook hier heel nadrukkelijk aanwezig. Na de verkiezingen van 1937 veranderde dit echter. De progressieve punten, punt 4 (meer solidariteit), punt 7 (internationale rechtsorde) en punt 6 (versterking van het volksbewustzijn boven partijpolitieke groeperingen), vereisten toen een bepaalde inzet van eenieder in de democratische samenleving. Iedereen moest samenwerken, ofwel eenheid door verscheidenheid zoals de beweging dit omschreef. Tot 1939 had dit echter vooral een theoretische inslag. Daarna wierp de beweging zichzelf steeds meer op als platform waar deze samenwerking daadwerkelijk kon geschieden.

Deze platformrol duidde op het feit dat Eenheid door Democratie iets wilde veranderen en dat is precies wat centraal stond in hoofdstuk 4: de hervormingsdrang. Deze hervormingsdrang kwam pas serieus tot uiting na de verkiezingen van 1937. Vanaf dat moment was er de ruimte om dit te ontplooien. Vanuit de literatuur wordt vooral het beeld geschetst dat de beweging zich louter richtte op de verzuilingskritiek. Dit is echter slechts zeer gedeeltelijk waar. Zo richtte Eenheid door Democratie zich ook op de statischheid van de democratie, het niet bespreken van fundamentele problemen zoals de werkloosheid en het gebrek aan een goede internationale rechtsorde. Daarnaast hield Eenheid door Democratie zich inderdaad bezig met de hokjesgeest, het gebrek aan samenwerking tussen deze hokjes en de mogelijk kwalijke gevolgen daarvan voor Nederland en de democratie. Dit hield echter niet in dat de zuilen doorbroken moesten worden. Nog in 1937 zei de beweging dit: ‘*E.d.D.* heeft nooit gevraagd, of men zijn beginsel wilde veronachtzamen of eigen organisatie opgeven.’¹⁷⁴

De jaren 1937-1939 stonden vooral in het teken van het theoretisch uitwerken van de punten 4 t/m 7 (4. Bevordering van een daadwerkelijke solidariteit der verschillende volksgroepen, 5. Versterking van den zin voor vrijheid en recht onder het Nederlandsche volk, 6. Versterking van een op de vaderlandse traditie voortbouwend zedelijk volksbewustzijn boven partij-politieke groepeerings met eerbiediging van elke godsdienstige overtuiging en 7. Bevordering van een internationale rechtsorde). Pas in de tweede helft van 1939 kregen deze punten een praktische uitwerking. In deze fase ging Eenheid door Democratie haar platformrol nadrukkelijk uitdragen en nog belangrijker: in deze fase was er sprake van directe verzuilingskritiek. Eenheid door Democratie probeerde in deze fase nadrukkelijk te breken met de scheidslijnen, omdat deze niet langer een juiste afspiegeling vormden van de samenleving. Het is juist in deze fase dat de kritiek luid werd.

Een laatste belangrijke punt dat uit de analyse van hoofdstuk 4 naar voren kwam is dat Eenheid door Democratie de blik vanaf november 1939 nadrukkelijk op de toekomst ging richten. De onrustige situatie in Europa deed vermoeden dat de oorlog ook wel eens naar Nederland kon

¹⁷⁴ ‘De toekomst van onze beweging’, *Eenheid door Democratie* (3 juli 1937).

komen. Daarom ging Eenheid door Democratie aan de slag met een toekomstplan in vredestijd. Dit is een interessante conclusie omdat deze enigszins inzicht biedt in de prominente rol die de leden van Eenheid door Democratie later hadden in bijvoorbeeld de doorbraakgedachte en de Nederlandse Volksbeweging (NVB). Rovers en Zeldenrust durven beiden nauwelijks uitspraken hierover te doen. Rovers weigert daar iets over te zeggen, terwijl Zeldenrust de platformrol benoemt maar hier voor de rest niet op in gaat. De combinatie van de platformrol tezamen met de blik die in 1939 al op de toekomst werd gericht, draagt bij aan waarom zoveel leden van Eenheid door Democratie naorlogs zo prominent vertegenwoordigd waren.

Al met al is vooral aangetoond dat Eenheid door Democratie meer was dan een propagandabeweging zonder idealen. De zeven punten waren op het eerste oog vaag geformuleerd, maar kenden - zoals de thema's aan hebben getoond - genoeg connotaties met idealen. Daarnaast kwam de zogenaamde 'vaagheid' van de punten de beweging goed uit. Zij ging namelijk regelmatig behoorlijk flexibel om met de definiëring van haar kernthema's. Uiteindelijk kan over het democratisch ideaal gezegd worden dat het Nederlandse volk centraal stond. Dat geldt voor 1935, toen de democratie direct gevaar liep, maar ook voor de periode 1937 – 1939, toen de beweging veranderingen poogde te bewerkstelligen, en al helemaal voor de laatste periode, toen E.d.D. zich richtte op de toekomst en zich opwierp als platform. Eenheid door Democratie geloofde heilig dat zolang de democratie een uiting was van iedereen in Nederland, het dan vanzelf goed zou komen. Daarom was het zo belangrijk zoveel mogelijk mensen te bereiken. Dit zien we ook goed terug in de drie deelthema's, die allen in bepaalde mate in dienst stonden van deze organische opvatting.

Vrijheid werd dus vooral ingezet als retorisch middel, in eerste instantie als tegenstelling tussen democratie en dictatuur en daarna vooral als onderdeel van de Nederlandse traditie om meer volkseenheid te creëren. De hervormingen stonden in zekere zin ook in het teken hiervan. Bijna allemaal dienden zij ervoor te zorgen dat de volksvertegenwoordiging een betere afspiegeling werd van het volk. De volkseenheid was daarom het belangrijkste. Deze werd opgeroepen door de Nederlandse traditie te benadrukken en het koningshuis als symbool te nemen. Eenheid door Democratie poogde deze volkseenheid vooral te creëren door verschillende groepen samen te laten werken, hetgeen ze poogde door te laten zien dat ze een gezamenlijke traditie hadden. Voor al deze punten hoefde men het niet in alles met elkaar eens te zijn. Het mooiste om Eenheid door Democratie te omschrijven zou daarom zijn: Eenheid door Verscheidenheid.

Bibliografie

Primair Bronmateriaal

Faber, H., *Naar Wijder Horizon: Over de ziekten van dezen tijd en hun genezing door een vernieuwde democratie*, (Utrecht 1938).

Eenheid door Democratie, *Democratie of Dictatuur*, (Utrecht 1935).

Eenheid door Democratie, (oktober 1935- februari 1936).

Eenheid door Democratie, (februari 1937- juli 1937).

Eenheid door Democratie, (mei 1938- augustus 1938).

Eenheid door Democratie, (augustus 1939- november 1939).

Eenheid door Democratie, (maart 1940- mei 1940).

Schermerhorn, W., *Democratie en Geestelijke Herbewapening*, (Utrecht 1940).

Secundaire Literatuur

Benhabib, Seyla, 'Introduction' in: Seyla Benhabib (red), *Democracy and difference: Contesting the Boundries of the Political*, (New Jersey 1996), 3-18.

Berg, Harry van den, 'Discoursanalyse in de praktijk: De discursieve constructie van sociale categorieën', *Kwalon* (9:3) 2004, 27-34.

Berg-Schlosser, Dirk, Jeremy Mitchell, *Authoritarianism and democracy in Europe, 1919-39: comparative analyses*, (Hampshire 2002).

Cappoccia, Giovanni, *Defending democracy : reactions to extremism in interwar Europe*, (Baltimore 2005).

Edwards, Derek, 'Interpretabele repertoires' in: Michael S. Lewis-Beck, Alan Bryman en Tim Futing Liao, *The SAGE Encyclopedia of Social Science Research Methods* (Thousand Oaks, 2011).

Gallie, W.B., 'Essentially contested concepts', *Proceedings of the Aristotelian Society* 56 (1956-1957) 167-198.

Geeraerts, Dirk, Stefan Grondelaers, Renee Dirven en Marjolijn Verspoor, 'Wat er in een woord zit: Lexicologie' in: Renee Dirven en Marjolijn Verspoor (red), *Cognitieve inleiding tot taal en taalwetenschap*, (Leuven 2009), 31-58.

Giessen, Jan van de, *De opkomst van het woord democratie als leuze*, (Den Haag 1948).

Gijsenbergh, Joris, *Democratie en gezag: Extremismebestrijding in Nederland, 1917-1940*, (Nijmegen 2017).

Goede, Peter de, 'Introductie' in: Remieg Aerts en Peter de Goede (red), *Omstreden democratie: Over de problemen van een succesverhaal*, (Amsterdam 2013), 7-22.

Habermas, Jürgen, 'Three Normative Models of Democracy', in: Seyla Benhabib (red), *Democracy and difference: Contesting the Boundaries of the Political*, (New Jersey 1996), 21-30.

Havenaar, R., *De NSB tussen nationalisme en "volkse" solidariteit : de vooroorlogse ideologie van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland*, (Den Haag 1983).

Hobsbawm, Eric, *Age of Extremes*, (Londen 1994).

Jonge, A.A. de, *Crisis en critiek der democratie*, (Assen 1968).

Jonge, A.A. De, *Het nationaal-socialisme in Nederland. Voorgeschiedenis, ontstaan en ontwikkeling*, (Den Haag 1968).

Kabinetscrisis 1939, https://www.parlement.com/id/viybc3bbouul/kabinetscrisis_1939 (geraadpleegd op 04-07-2019).

Kamp, Jeannette, *Geschiedenis schrijven! Wegwijzer voor historici* (Amsterdam 2016).

Kromdijk, P., *Eenheid in Verscheidenheid: Doorbraak in de Nederlandse Hervormde Kerk en de samenleving tijdens het interbellum*, (Amsterdam 2017).

Meurs, Wim van, 'Democratische repertoires in beweging en conflict' in: Remieg Aerts en Peter de Goede (red), *Omstreden democratie: Over de problemen van een succesverhaal*, (Amsterdam 2013), 23-48.

Rovers, F., 'Eenheid door democratie: een analyse van een burgerlijk-democratische volksbeweging in de jaren dertig', *Utrechtse historische cahiers*, 7:4, (1986), 1-97.

Stoop, P.J., *Om het volvoeren van een christelijke staatkunde: de Anti-Revolutionaire Partij in het Interbellum*, (Hilversum 2001).

Tames, Ismee, *Oorlog voor onze gedachten: Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat, 1914-1918* (Hilversum 2006).

Velde, Henk te, 'De Domestificatie van democratie in Nederland: Democratie als strijdbegrip van de negentiende eeuw tot 1945', *BMGN* (127:2) 2012, 3-27.

Wenman, Mark, 'Agonism: pluralism, tragedy and the value of conflict' in: Mark Wenman (red), *Agonistic Democracy: Constituent Power in the Era of Globalisation*, (Cambridge 2013), 28-58.

Wiersma, L.R., 'Het comité van Waakzaamheid van anti-nationaalsocialistische intellectuelen (1936-1940)', *BMGN - low countries historical review* 86:1 (1971), 124-150.

Woerkum, C.M.J. van, *Sociologen over communicatie: Het begrip en verschijnsel communicatie in de sociologie* (Wageningen 1979).

Wolin, Sheldon S., 'Fugitive Democracy' in: Seyla Benhabib (red), *Democracy and difference: Contesting the Boundries of the Political*, (New Jersey 1996), 31-46.

Zeldenrust, H. *Het bolwerk van de Nederlandse democratische gedachte : de geschiedenis van de Nederlandse Beweging voor Eenheid door democratie (1935-1940)*, (Onuitgegeven dissertatie 1985).

Zink, Allan, 'Organised interests and their patterns of interaction', in: Dirk Berg-Schlosser, Jeremy Mitchell, *Authoritarianism and democracy in Europe, 1919-39: Comparative analyses*, (Hampshire 2002), 77-100.

Illustratieverantwoording

Illustratie voorblad: 'Landgenoten, wij rekenen op u'; Eenheid door Democratie; Utrecht; 1937;
Affiche; <https://www.geheugenvannederland.nl/nl/geheugen/view/eenheid-democratie?coll=ngvn&maxperpage=36&page=1&query=eenheid+door+democratie&identificatie=NAGO02%3AIIISG-30051000328507>.